

**EL RETAULE D'ALABASTRE
DE SANTA MARIA
DE CASTELLÓ D'EMPÚRIES**

Per MIQUEL PUJOL I CANELLES

VIRGINI DEIPARAE MARIAE

La condició de capital de comtat, de què havia estat dotada històricament la vila de Castelló d'Empúries, i una sèrie de reivindicacions per a dotar-la de seu episcopal, que a la llarga resultaren fallides, havien impulsat els comtes i el municipi a bastir un temple d'estructura catedralícia.

L'obra de la nova església, segons una nota que hem trobat en un protocol notarial⁽¹⁾, hauria estat iniciada el 13 de febrer de 1261 pel magnífic Ramon de Xartres. Les deixes testamentàries de l'època atesten la continuïtat de l'obra nova⁽²⁾, que rebé un nou impuls des del temps de l'infant Pere (1325-1341) fins a la primera meitat del segle XV.

Ben segur que poques obres d'art arquitectònic, conservades a l'Empordà, han estat i són tan visitades com aquesta església dedicada a Santa Maria. D'entre els seus múltiples aspectes interessants, n'hi ha un que polaritza l'atenció del visitant: el retaule d'alabastre. Sobre la seva importància, podem afirmar que, a més de constituir –juntament amb els sepulcres del bisbe Bernat de Pau i de l'ardiaca Dalmau de Raset, a la seu de Girona– una de les millors mostres de l'escultura gòtica catalana de la segona meitat del segle XV, ofereix la particularitat de ser el darrer retaule d'aquesta tècnica al nostre país i l'únic testimoni conservat de retaules de pedra que forneix els elements bàsics del realisme flamenc.

No és gens estrany, doncs, que aquesta notable i bella obra d'art hagi estat objecte d'estudi per part dels crítics de tots els temps a casa nostra. D'entre ells destaca Agustí Duran i Sanpere en *Los retablos de piedra*, un dels quals és el de Castelló d'Empúries, sèrie publicada a «*Monumenta Cataloniae*» (1934)⁽³⁾. Ja amb anterioritat (1917), Josep Gudiol havia escrit a la Pàgina Artística de «*La Veu de Catalunya*» un article titulat *El Retaule de Castelló d'Empúries*⁽⁴⁾. Darrerament Núria de Dalmases i Antoni José i Pitarch han tractat aquest tema en la magnífica obra *Història de l'Art Català*, volum tercer dedicat a l'Art Gòtic s. XIV-XV⁽⁵⁾.

DESCRIPCIÓ DEL RETAULE

Ens limitem en aquest apartat a una exposició de l'estructura i característiques formals del retaule, sense entrar, però, en els seus aspectes pròpiament artístics i d'estil, que reservem per a més endavant.

D'entrada, hem de dir que l'estructura del mur interior de l'àbside, en servir d'obertura a tres capelles, condicionà el plantejament de l'obra en el seu conjunt, que hagué de ser concebuda a manera de bloc aïllat, amb decoració per igual de les parts laterals i davantera⁽⁶⁾.

El retaule pròpiament dit, el constitueixen sòcol i bancal, que serveix de peanya a la fornícula de la Verge. Aquest conjunt està format de nombroses peces d'alabastre collades entre si, de diferents mides, segons la funció específica a què han estat destinades, és a dir, servir per a la base o sòcol, predel·la, peanya, quadres, dosserets i sanefes. En general, cadascuna d'aquestes peces amida d'amplària uns 65 cms. mentre que llur alçària varia considerablement: així les que constitueixen la base, cadascuna té 24 cms., les del sòcol 70 cms., de la predel·la 60 cms., de les peanyes 17 cms., dels quadres escenogràfics 100 cms., dels dosserets 65 cms., de les sanefes 20 cms. Al centre, format per un sol bloc, s'hi troba el tabernacle, que ofereix tres cares: la del mig –més avançada en relació a les altres dues– amida 40'5 cms. d'amplària, les restants laterals, en canvi, tenen cadascuna 37 cms., oferint una superfície total de 105 x 196 cms.

A la predel·la, encaixats en els seus respectius marcs o quadres de 115 x 60 cms. i els laterals corresponents al tabernacle 105 x 40, hi figuren deu relleus d'àngels sostenint escuts i símbols al·lusius a les entitats promotores del retaule. El primer i el desè –d'esquerra a dreta– ostenten l'escut de la vila de Castelló, mentre que el segon i el novè, guardant un cert paral·lelisme, mostren respectivament un plat amb el pa-senyat i l'acció de llescar-lo, clares al·lusions del municipi castelloní i dels particulars que amb llurs aportacions oficials i privades en sufragaren el cost per mitjà de la gestió dels administradors de l'obra del retaule, dits també del pa-senyat. Els restants sis àngels ostenten diferents objectes simbòlics de la passió: el tercer, la columna i el fragell; el quart, el martell i la llança; el cinquè, les estenalles i els claus; el sisè, les monedes i la túnica; el setè, l'esponja i un altre objecte indesxifrable per no haver-ne quedat pràcticament cap rastre; i finalment el vuitè, la creu amb la corona d'espines. Aquests relleus aparenten mitges figures; en realitat representen àngels enters amb els genolls flexionats, la qual cosa produeix la il·lusió òptica d'estar arrupits.

La franja mitjana –que és la principal– desenrotlla escenes de la passió, distribuïdes en vuit quadres de 103 x 65 cms. –127 x 160 els dos laterals–. Les figures dels primers plans destaquen sobremanera del fons, que en lloc de relleus pròpiament dits podrien qualificar-se d'escultures exemptes. Seguint sempre d'esquerra a dreta trobem, primer, l'escena del Sant Sopar; el segon quadre representa el Bes de Judes i l'Oració de Jesús a l'Hort de les Oliveres en una escena sobreposada; el tercer, mitjançant idèntic procediment de compartició de l'escena, ens ofereix la Fragel·lació, en què de la imatge de Crist sols en resta l'arrencada dels peus, mentre que en el compartiment superior apareix una galeria amb personatges de difícil identificació –escena de l'Ecce Homo?– a causa de l'acusada mutilació de què ha estat objecte, ja que de tots els quadres, aquest és probablement el que més ha sofert els efectes del

vandalisme; el quart representa el Camí de la creu amb una parella d'àngels a la part superior central sostenint una panera de pa –novament el símbol del pa-senyat–; aquest i els restants relleus, entre els quals cal destacar l'escena del Sant Sopar, són els que presenten una quantitat més gran de figures, degut a llur millor conservació; a l'escena de la Crucifixió –cinquè quadre–, la figura de Crist apareix amb el cap truncat; i el mateix succeeix en el següent –sisè– que representa el Davallament de la creu; el setè quadre, la Pietat és un dels que han sofert més truncaments de caps; finalment l'Enterrament –vuitè quadre–, que conté l'única imatge intacta de Crist nu.

Cada escena de la passió apareix emmarcada, a la part inferior, per una peanya amb profusos motius fitogràfics d'una gran varietat de formes; a la part superior per un ric dossieret de 75 x 115 cms. –35 cms. per cadascuna de les tres cares–; mentre a banda i banda figuren uns muntants amb capelletes coronades amb pinacles: tot el conjunt molt estilitzat i esculturat de finíssimes i variades brodedures calades, talment una obra d'orfebreria.

A cadascuna de les capelletes corresponia una imatge de 35 cms. exempta, representant probablement personatges de l'Antic i del Nou Testament –apòstols, evangelistes, reis o profetes– que de subsistir totes en comptàriem divuit, distribuïdes en número de nou per banda: primer i dotzè muntant, dues en cadascun; segon i onzè, corresponents als angles extrems del retaule, tres cadascuna; i als restant muntants solament una. Malauradament, de les divuit figures, únicament s'han conservat les tres del segon muntant, d'entre les quals sembla poder-se identificar l'apòstol sant Pau portant un llibre i una espasa; així mateix l'evangelista sant Mateu amb el llibre dels evangelis; mentre que la tercera, per l'indici d'un tronc que tampoc no s'ha salvat de la mutilació, podria tractar-se de l'apòstol sant Andreu.

Menció a part mereix el tríptic de la part central corresponent al tabernacle. En ella hi figuren tres relleus de dimensions més grans que la imatgeria anterior. El del centre representa Crist Baró de Dolors assistit per un àngel a segon terme; el del costat esquerra, la Verge Dolorosa, i el del dret l'evangelista sant Joan. Són relleus d'una fina execució i no semblen de la mateixa mà que la resta.

Una llarga sanefa d'aspecte seccionat motllurada d'una gran varietat de formes vegetals amb predomini de fulles d'acant corona el bancal. Dins el frondós fullatge de les sanefes i peanyes, s'hi poden descobrir diferents motius decoratius que representen éssers humans i àngels, animals, monstres, fruits naturals i símbols, com ara escuts. (Vegeu gràfic). Els enumerem a continuació: un escudet llis (escena 1ª); escut comtal i escut de la vila sostinguts per les mans dreta i esquerra de dos angelets situats als extrems laterals (escena 2ª); dos infants amb els peus entrecreuats –lateral esquerra–, una rata –centre– un simi i un cargol –lateral dret– (escena 3ª); tres glans apinyats a les dues arestes de la cara central (escena 9ª); cireres d'arboç i, dessota, quatre centaures entrelligats (escena 10ª); fruit en forma de pinya entre el fullatge de la part esquerra, i resseguint la peanya una sanefa adornada per un enfilall de perles alternant amb pedres precioses (escena 11); i encara tres escudets dessota el sepulcre: al de davant hi figura una pala, i als de la banda dreta i esquerra, dues pioixes orientades de manera que les puntes es miren; a la sanefa de la part inferior de la peanya, entre el fullatge, fruits en forma de pinya (escena 12ª). A les restants, escenes –4ª, 5ª, 6ª i 8ª– no s'hi troben aquests o semblants elements de tipus decoratiu llevat del frondós fullatge. A la seccionada sanefa de la cornisa, en canvi, al dessobre els

dosserets, a la part superior, hi trobem finalment rostres d'àngels, i a la part inferior figuretes d'infants sostenint ramatges; així mateix dos porquets, un d'ells menjant glans.

Tot aquest parament amplíssim i sòlid que acabem de descriure, serveix de monumental peanya on s'assenta la fornícula de la Verge Maria. Aquesta amida 1'40 m. d'amplària per 3 m. d'alçària —que, sumats als 3'55 m. del retaule, donen 6'55 m. d'alçària total al conjunt.

Als muntants de la fornícula, escultrats amb motlluratges, hi figuren a banda i banda dues sèries sobreposades d'àngels músics apinyats en grups de tres —un total de dotze—, cada grup amb els respectius dosserets i peanyes. De l'escàs valor artístic d'aquestes figuretes tindrem ocasió de parlar-ne més endavant. Dins la fornícula, sense formar-ne part homogènea, s'alça majestuosa l'estàtua de «madona» Santa Maria, de 1'90 m. d'alçària, amb l'Infant recolzat sobre el braç esquerre de la mare, que té a mà dreta un motiu floral de metall amb indicis d'haver estat daurat.

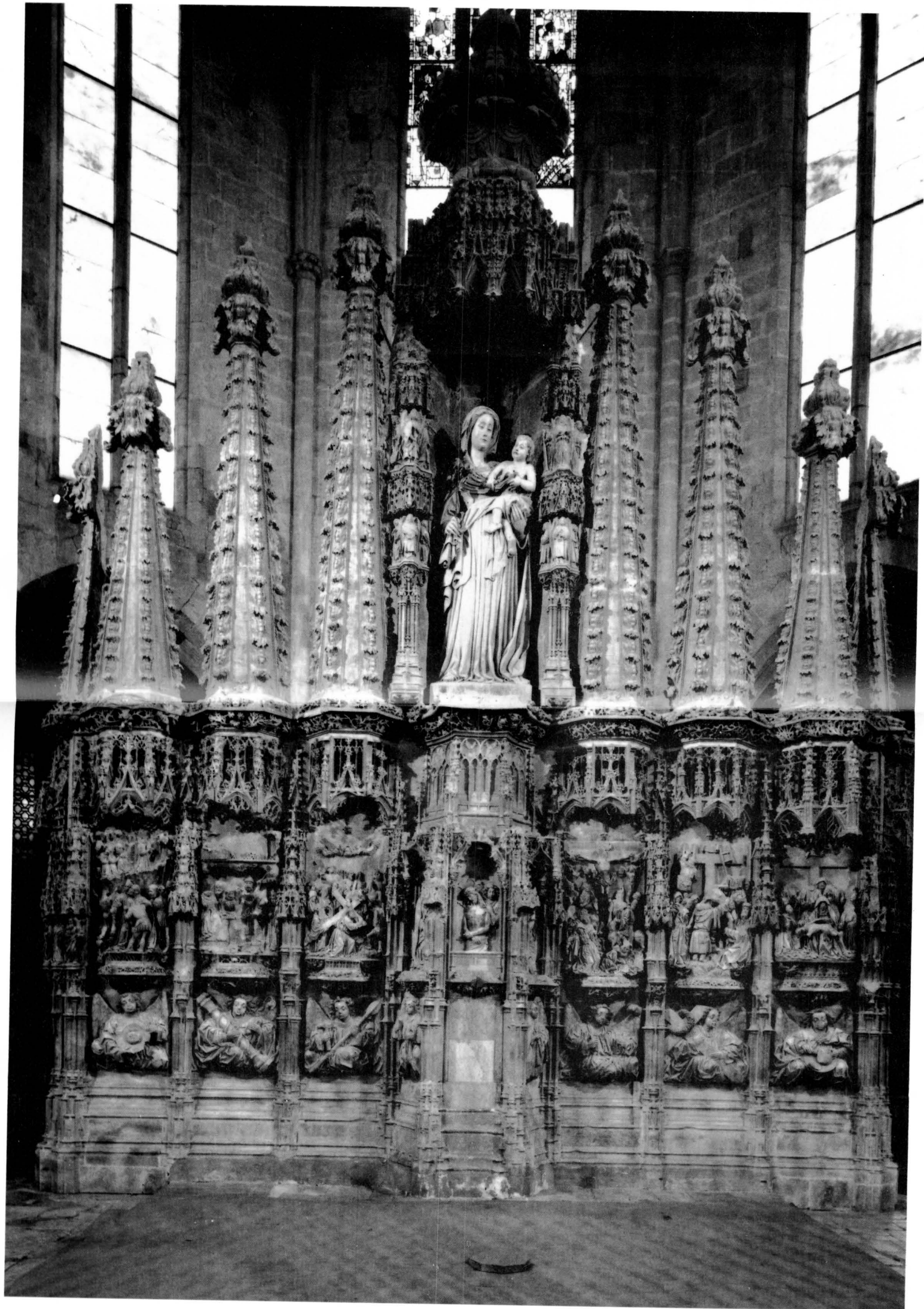
La major part de les figures del retaule conserven traces de la policromia amb què originàriament algunes de llurs parts havien estat decorades. Així podem observar encara cabelleres amb reflexes daurats; llavis pintats de carmí, color que trobem en forma de subtil veladura a les galtes d'alguns personatges; ulls i celles de fons obscur. També hi ha traces d'or a les cotes dels soldats i així mateix a les ales dels àngels de l'escena de la crucifixió; de color vermell és la sang recollida en copes per àngels i les gotes que salpiquen pit i braços del Baró de Dolors; també fou utilitzat tint de color fosc per a dibuixar les lletres de l'INRI i els puntets de la numeració de les cares dels daus. Semblantment es conserven traces de daurat en cabelleres i celles, i així mateix de carmí en llavis i galtes de la imatge central de la Verge amb l'Infant.

Al parament posterior d'aquest conjunt, a la part alta corresponent al cambril, hi apareixen uns baixos relleus figurant columnetes gòtiques molt estilitzades, que sostenen una sèrie d'arcuacions compostes. L'última arcuació de la banda dreta apareix inacabada, talment seccionada verticalment per la meitat, com per posar en evidència que l'obra inacabada del retaule s'havia de reprendre algun dia.

Entre columneta i columneta, s'hi troben tres escuts: el primer i el tercer presenten la superfície plana, mentre que el segon té esculpits dos arbres amb fruits, probablement un pomer i un codonyer. Al dessorre, una inscripció amb lletra gòtica diu: J. Pomie Coderlii —1515. Assentada sobre arcs apareix una arcuació amb vint-i-un arquets. Corona el conjunt del parament de la part posterior de la fornícula una cornisa o sanefa escultrada de fullaratge. L'altra cornisa, la del retaule, es prolonga a la part posterior amb el mateix tipus de vegetació, és a dir a base de fullaratge, on s'abriguen motius zoològics i heràldics, com ara un escut de la vila de Castelló.

Al centre d'aquest parament s'hi troba el sagrari consistent en una concavitat dintre el gruix del retaule amb ornamentació gòtica decadent. Tot aquest parament gòtic de la part posterior del retaule cal datar-ho —com veurem més endavant— a partir de l'execució, l'any 1483. Per trencar la monotonia d'aquesta superfície i treure a la massa la sensació de pesantor, s'obriren a banda i banda del sagrari simples fornícules sense cap interès artístic.

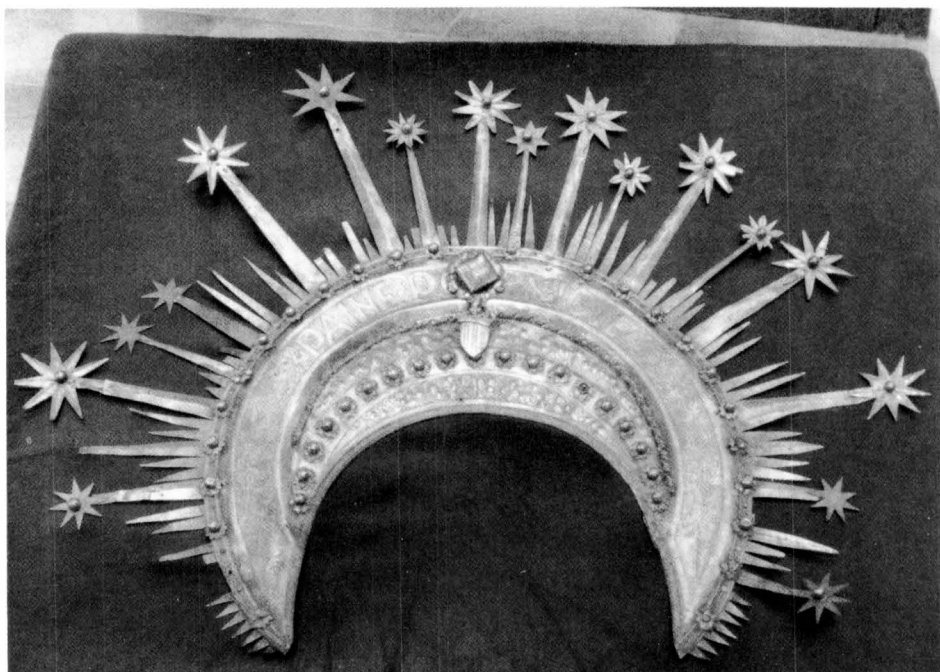
La decoració de tipus barroc, de què fou objecte tot aquest llenç a la segona meitat del segle XVIII, sembla haver-se respectat en la restauració practicada l'any 1976. Pel que es refereix al portal d'alabastre del sagrari, la viva

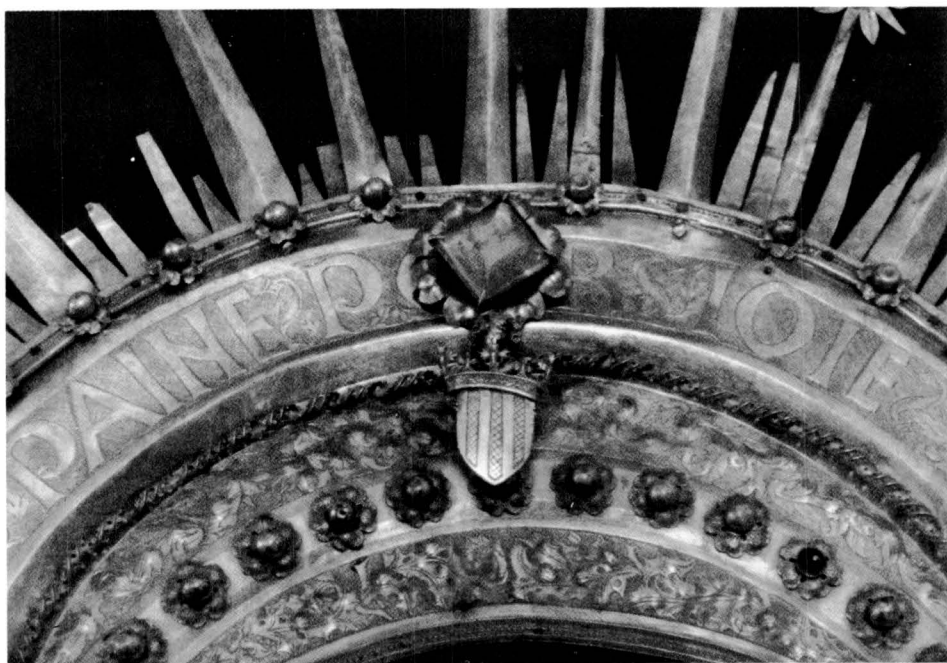
Retaule d'alabastre de l'Església de Santa Maria de Castelló d'Empúries. Segle XV.
(Vista de conjunt). Foto: Jordi Casals.

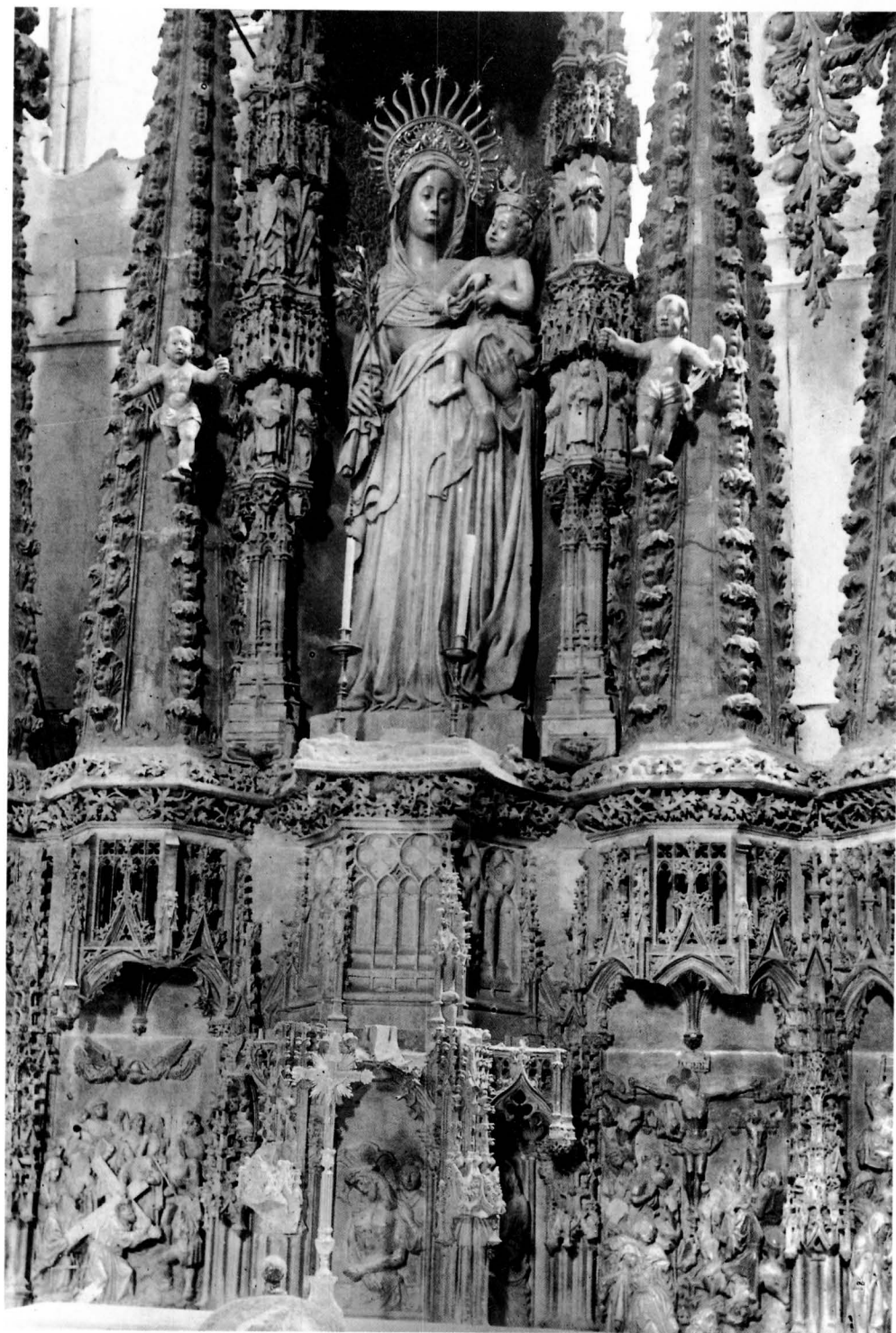
Verge Maria amb l'Infant. Foto: Arxiu Mas.

Diadema del Conestable de Portugal. Foto: Josep Matas.

Diadema del Conestable (detall). Foto: Josep Mas.

Verge Maria amb el Fill, coronats. Foto: Arxiu Mas.

Àngel amb el símbol de la Passió. (Detall de la pradel·la). Foto: Arxiu Mas.

coloració, gairebé estrident, contrasta amb els suaus matisos de policromia de la part davantera del retaule.

Tot aquest conjunt posterior és realçat per una àmplia doble grada –closa per una barra de ferro– prolongada per tres graons que permeten l'accés al sagrari.

LA DOCUMENTACIÓ I LA CRÍTICA FINS AVUI

En general els crítics coincideixen en afirmar que no és coneguda la documentació referida al retaule de Santa Maria de Castelló d'Empúries. Els únics documents publicats fins avui ofereixen dades tardanes que no s'ajusten a l'execució del retaule pròpiament dit, fins al punt que en lloc d'un aclariment del tema, han originat un cert confusionisme.

Tenim referències d'aquests documents en un llibre de memòries escrit pel notari castelloní Ramon Passolas, titulat *Recuerdos históricos de la antigua ciudad y condado de Empúries, y de la villa de Castelló de Empúries*. Aquest manuscrit, que es custodiava –probablement d'una manera accidental– a l'arxiu de la parròquia, desaparegué en ocasió dels fets dels anys 1936-1939. Entre les nombroses dades històriques que contenia, s'hi trobaven algunes notes sobre el retaule, extretes del *Tercer Llibre de l'Obra*⁽⁷⁾. Josep Pella i Forgas, per la seva banda, a la seva obra *Historia del Ampurdán*⁽⁸⁾, cita un «Llibre de Notes» existent aleshores a l'Arxiu municipal de la vila, que podria coincidir en ser el desaparegut del notari Passolas⁽⁹⁾. Tota aquesta documentació continguda en dits llibres de memòries o notes, es redueix al següent:

Un contracte de 4 d'octubre de l'any 1483, signat pels procuradors del pa-senyat junt amb els de l'obra de l'església i els cònsols de la vila, d'una part, i Salvador Mir, propietari de la pedrera de Beuda, de l'altra. Segons el contracte, Mir es comprometia a proporcionar la pedra necessària per la construcció de la fornícula, entallada d'acord amb les instruccions del mestre Vicenç Borràs, que havia contractat l'execució de dita obra. Els procuradors del pa-senyat pagarien per dita pedra vint-i-cinc lliures de moneda corrent⁽¹⁰⁾.

Per aquest contracte sabem amb certesa que l'autor de la fornícula és Vicenç Borràs. Ho corrobora un altre document reportat en l'esmentat llibre de memòries, segons el qual Vicenç Borràs, mestre de cases (*magister domorum*), el 21 d'octubre de 1493, signà àpoca d'haver rebut dels obrers de l'església de Santa Maria deu lliures moneda corrent, prorrata de les seixanta-quatre lliures que li devia dita obra per la construcció de la fornícula («per me olim facte»)⁽¹¹⁾.

Un altre instrument jurídic consistent en una concòrdia, document que, segons sembla, formava part de la col·lecció particular de Francesc Monsalvatge i Fossas, entre Vicenç Borràs, d'una part, i els administradors del pa-senyat, els de l'obra de l'església i els cònsols de la universitat de la vila, de l'altra, per la qual, Borràs cobraria cada any deu lliures dels censals que l'obra percebia de la universitat, fins que fossin saldades les cinquanta-quatre lliures restants, la qual cosa posaria fi al cobrament⁽¹²⁾.

Finalment, un fragment d'un text documental, publicat per Pella i Forgas, que per la data –4 d'octubre 1483– podria tractar-se d'un segon contracte estipulat el mateix dia, o bé d'una ampliació o especificació del ja citat més amunt sobre l'obtenció de pedra. Pel seu interès, el copiem literalment a continuació: «primo és concordat que lo dit senyor, En Salvador Mir, senyor de la pedrera de Beuda, es tingut a donar compliment de pedra al entaulament que es segueix de part detràs del retaule major de la Verge Maria de la present vila, ço és dita pedra ha a donar trencada e posada per a carregar al peu de la pedrera, per lo qual compliment de pedra ha de haver VIII florins de moneda corrent per concòrdia feta entre los dits procuradors (del pa-senyat e los procuradors de la obra) ab intervenció dels honorables cònsols»⁽¹³⁾.

Partint d'aquesta documentació que gira exclusivament a l'entorn del citat mestre de cases, i no disposant-ne d'altra, historiadors i crítics han elaborat les seves teories. Alguns d'entre ells –no pocs– han dictaminat que l'autor del retaule era Vicenç Borràs. L'encunyació d'aquesta rotunda afirmació, cal atribuir-la a l'historiador figuerenc Torras⁽¹⁴⁾, però el qui més contribuirà a la seva divulgació és Pella i Forgas a la seva venerable *Historia del Ampurdán*⁽¹⁵⁾.

Entre els seguidors de Pella i Forgas, hi figuren Aguilar⁽¹⁶⁾, Gudiol i Cunill⁽¹⁷⁾, Monsalvatge⁽¹⁸⁾, Badia⁽¹⁹⁾, etc. Tot i les contradiccions que això comportava, Gudiol, per exemple, arriba a escriure: «Si són, com sembla, fets del Borràs el bancal i la imatge de la Mare de Déu, tindrem que pensar que fou això fet després de la cambra», donant per suposat que el retaule i la imatge haurien estat executats després de la dècada 1483-1493, la qual cosa ni documentalment ni estilísticament és exacta, com veurem més endavant. Pere Freixas, per la seva part, es limita a dir: «a Castelló d'Empúries, el retaule major, obra de Vicenç Borràs»⁽²⁰⁾. I encara a la llista podem afegir l'atribució igualment del retaule a aquest escultor, continguda en la guia turística de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, en què es fa una aplicació inacceptable del text del document ja citat sobre la pedra destinada al revestiment de la part posterior del retaule⁽²¹⁾.

No tots els crítics d'art han seguit Pella i Forgas d'una forma indiscriminada. Ja entrada la tercera dècada del present segle, Duran i Sanpere, partint de l'estudi crític de la documentació ja esmentada i, a la vegada, de l'anàlisi estilística de les diferents parts que integren l'obra, posà seriosament en dubte que Vicenç Borràs fos l'únic artífex, i en tot cas el principal, del retaule. Segons aquest autor, els documents que directament es refereixen a l'obra del retaule ens parlen només de l'última intervenció que s'hi féu dintre el segle XV, és a dir, de la cambra o fornícula de la Verge Maria, contractada l'any 1483, entre els procuradors de l'església i l'escultor Vicenç Borràs, pel preu de seixanta-quatre lliures. I conclou: «Si nos resistim a atribuir a Vicenç Borràs el bancal de Castellón, es porque la obra cierta de este escultor, la cámara de la Virgen del retablo, no revela ni la técnica ni el espíritu artístico que informan aquella obra»⁽²²⁾. Més llunyana encara de l'obra de Borràs és, per a Duran i Sanpere, la imatge de la Verge, destinada a ser la principal del retaule⁽²³⁾. La fina percepció artística d'aquest excel·lent crític el porta a destriar estilísticament l'obra dels relleus i de la imatge de la Verge que, segons ell, sembla coincidir amb la separació cronològica que donen els documents. Així, afirma que el cambril és obra de l'any 1483, mentre que la imatge ja deuria estar esculpida quan el 1465 se li fa ofrena d'una diadema, com tindrem ocasió de veure més endavant.

En aquesta mateixa línia abunden de Dalmases-Pitarch. En comentar aquests dos crítics que les notícies relatives als escultors catalans de la segona meitat del segle XV no són massa abundoses, i a la vegada no comporten una adequació amb les obres conservades que indiquin la categoria d'aquests mestres, aplicat al cas al mestre Vicenç Borràs, diuen textualment: «La seva actuació al retaule major de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, els anys 1483-1493, no indica que en fos l'autor, ja que els treballs que realitzà no esmenten clarament la relació de l'obra escultòrica, que sembla que ja estava executada l'any 1465»⁽²⁴⁾.

RESULTAT DE LES DARRERES INVESTIGACIONS. LA NOVA DOCUMENTACIÓ

Davant aquesta situació equívoca, convençuts que la investigació dels fons documentals era «l'única alternativa eficaç i rigurosament científica» per a determinar definitivament l'autoria del retaule, vàrem proposar-nos d'investigar a consciència els protocols notariais de Castelló d'Empúries.

Els resultats –cal confessar-ho– no han donat una resposta a totes i cadascuna de les qüestions que el retaule planteja, en bona part a causa probablement de la pèrdua irremediable en el transcurs dels segles d'un gran nombre de documents⁽²⁵⁾. Això ha fet que ens veiéssim privats de la documentació clau, com ara les capitulacions o contractes de les diferents parts del conjunt del retaule. Amb tot, tampoc no podem dir que la nostra recerca hagi estat infructuosa, al contrari, més aviat la qualificariem de gratificant.

Deixant de banda, ara, els desafortunats complements introduïts, a la segona meitat del segle XVIII, al retaule inacabat –ens referim als matussers pinacles i floró dessorre el bancal i fornícula respectivament, dels quals parlarem al final–, les característiques formals i d'estil dels distints elements integrants de l'obra, permeten distingir, al nostre entendre, tres etapes cronològicament successives, que, d'altra banda, creiem poder-les atestar documentalment.

Correspon a l'etapa primera, la imatge de la Verge Maria amb l'Infant; a la segona, el bancal o retaule pròpiament dit; i finalment a la tercera, la fornícula i el revestiment de la part posterior del conjunt.

ETAPA PRIMERA: LA IMATGE DE LA VERGE AMB L'INFANT

La bella imatge de la Verge amb el Fill que presideix el retaule, presenta una clara diferenciació estilística en relació a les figures del bancal. Només cal observar alguns detalls, com ara la idealitzada serenitat del rostre de la Verge, el seu contorn suau, lleugerament inclinat, el caient del vestit de formes ondulades, per adonar-se que responen a reminiscències de l'estil internacional vigent a Catalunya, sobretot del darrer terç del segle XIV i fins gairebé a la primera meitat del XV. En aquest corrent semblen situar la imatge de Dalmases-Pitarch en la seva obra esmentada⁽²⁶⁾. Duran i Sanpere, per la seva banda, no dubta en relacionar-la estilísticament al grup d'escultures de la portalada de la mateixa església⁽²⁷⁾, les quals semblen respondre a la mateixa tendència artística.

Disposem d'un indici que ens permet d'establir un *terminus ad quem*, és a dir, posar almenys una fita cronològica a l'execució de l'escultura de la Verge. En efecte, el 5 de maig de l'any 1414, l'argenter Francesc Pujol⁽²⁸⁾ cobrà tretze sous melgoresos per ajustar unes corones de la Verge i l'Infant⁽²⁹⁾. El reajust només podia respondre a unes imatges ja esculpides, que no poden ser altres que les actuals. Ignorem de quines corones es tracta, però coneixem amb detall llur descripció gràcies a un inventari dels béns mobles que posseïa l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, practicat el 14 maig de 1416⁽³⁰⁾. Entre les nombroses peces de valor i joies que s'hi enumeren, es citen i descriuen tres corones de la Verge i dues de l'Infant, i així mateix pomells, diademes i frontals de diadema per a ambdós⁽³¹⁾.

Una cinquantena d'anys més tard, a l'estoc de joiells, s'hi afegí circumstancialment la magnífica diadema que el conestable Pere de Portugal dedicà a la Verge. Per fortuna hem pogut identificar el nom de l'orfebre que fins avui restava ignorat, a través d'una època, datada el 6 de maig de 1465, que signa el mestre argenter gironí Pere Àngel llavors resident a Sant Feliu de Guíxols. En ella dit orfebre certifica haver rebut de l'abat de Santa Maria de Ripoll, comissionat «ad hoc», tres i mig «marchas» i un quart d'argent trencat, i per mà de l'honorable Pere Serra vint-i-set lliures deu sous melgoresos per l'execució del treball⁽³²⁾.

Dita diadema amida 49 x 64 cms. Del cercle de plata daurada surten raigs que als extrems figuren estrelles perlades. Al centre, un àngel sosté un escut amb les barres catalanes que té al damunt una pedra encastada. El Conestable hi féu esculpir a tot volt la seva divisa personal *Peine pour joie*⁽³³⁾ al·lusiva al seu efímer i combatut regnat.

Aquesta notable peça d'orfebreria gòtica, custodiada actualment al Museu d'Art de Girona⁽³⁴⁾, gràcies al document inèdit que publiquem, esdevé l'única obra identificada fins avui d'entre la copiosa producció documentada d'aquest prestigiós artista⁽³⁵⁾.

Respecte a la decoració de l'estàtua d'alabastre de la Verge amb l'Infant, sabem que tingué lloc l'any 1470, probablement amb motiu de la decoració del bancal que es realitzaria per aquesta mateixa data. Decorar la pedra estava d'acord amb els costums de l'època. Aquest procediment, avui en desús, té arrels antiquíssimes atestades, ja en l'estàtua d'Athenea de Fídias en la Grècia clàssica. Encara avui, si hom observa atentament la imatge de la Verge i el Fill del retaule de Castelló d'Empúries, s'adonarà de les tènues traces, gairebé imperceptibles de la coloració –l'or dels cabells, la porpra dels llavis i de les galtes– que el desgast del temps no ha aconseguit eliminar del tot.

Executà l'obra de decoració Bartomeu Bosom, mestre-pintor castellaní⁽³⁶⁾. Per daurar i emporprar la imatge de la Verge amb l'Infant, cobrà set lliures barceloneses. Consta d'una època datada el 10 d'octubre de l'esmentat any 1470. El pagament fou efectuat per mà del prevere-beneficiat Pere Carrera, que actuava en qualitat de marmessor del difunt mercader ciutadà de Barcelona, del mateix nom⁽³⁷⁾.

El primer esment que tenim d'aquest artista –any 1447– ens el presenta com un home que té problemes amb la justícia per haver violat la treva en un litigi⁽³⁸⁾.

De la seva obra, tenim constància documental del retaule de Sant Gil de Vilamaniscle (1456) i el del convent dels agustins de Torroella de Montgrí (1471), ambdós avui desapareguts⁽³⁹⁾. Donà acabament al retaule de la Concepció del convent de Sant Francesc de Castelló d'Empúries, iniciat pel seu sogre, el pintor Pere Comes, amb qui havia col·laborat durant els anys 1451-1452⁽⁴⁰⁾. El 1453, justament amb alguns operaris del seu taller, entre ells el jove pintor Llorenç Madur, anà a Puigcerdà a acabar un retaule del convent dels dominics, que havia estat iniciat per Francesc Vergós i dit Madur⁽⁴¹⁾.

El pintor Bartomeu Bosom atorgà testament a Castelló d'Empúries el 17 d'agost de 1471⁽⁴²⁾, i el 13 de novembre d'aquest mateix any, consta que ja havia mort⁽⁴³⁾.

En conclusió, tenim documentat, com acabem de veure, el pintor que decorà l'estàtua; d'altra banda, hi ha fonament sòlid per assenyalar que la seva execució no fou posterior a l'any 1414; però continuem ignorant-ne la identitat de l'autor. Tanmateix, sigui quin sigui l'artista que l'esculpí, caldrà inscriure'l

dintre les fórmules de l'estil internacional. Res en aquesta bella escultura idealitzada, de positura estàtica, actitud serena, formes suaus i ondulants, no sembla suggerir-nos la nova tendència realista, el flamenquitant, que ben aviat s'introduïria a casa nostra.

ETAPA SEGONA: EL RETAULE O BANCAL

Si, com acabem de veure, la imatge de la Verge amb l'Infant presenta més d'un punt obscur, del bancal o retaule pròpiament dit no solament coneixem la cronologia del procés d'execució, sinó també la identitat del mestre o mestres escultors que hi intervingueren.

En efecte, els primers indicis que hem trobat de la construcció del retaule daten el 18 de març de l'any 1452, en què els procuradors de l'obra nova de Santa Maria de Castelló d'Empúries venen a Ponç Seguí, prevere, procurador de la comunitat de clergues, un censal de cinquanta lliures melgoreses per sufragar les despeses immediates de l'execució del retaule de pedra de dita església⁽⁴⁴⁾. Segons aquest document, l'obra fou empresa pel municipi i la comunitat de preveres de la vila. Ambdues entitats suportaren el cost de la construcció⁽⁴⁵⁾, al qual concorregueren nombroses deixes testamentàries i donatius dels particulars⁽⁴⁶⁾.

El primer de juny de 1456 apareix documentat per primera vegada en els protocols notariais Ponç Gaspar, en qualitat de constructor del retaule de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries⁽⁴⁷⁾. La importància d'aquest document radica no solament en el fet de donar-nos a conèixer la identitat d'un escultor del retaule, pel que sembla, totalment ignorat fins avui⁽⁴⁸⁾, sinó també perquè amb anterioritat a aquesta data havia estat treballant en ell. El contingut d'aquest instrument consisteix en una cessió de drets sobre onze florins de moneda corrent, que formava part d'una major quantitat que li devien els administradors del pa-senyat pel seu treball esmerçat en dita obra⁽⁴⁹⁾.

Nogensmenys és molt important saber que Ponç Gaspar no era un simple escultor-operari, sinó el veritable artífex i responsable del retaule. Els llibres de Claveria dels anys 1457 a 1459 el citen atribuint-li el títol de mestre: «Mestre Ponç, mestre del rerataule de Sancta Maria»⁽⁵⁰⁾. La citació és feta amb motiu de les franquícies dels impostos municipals sobre el pa, carn, vi i raïms, proposades, aquest mateix anys, a favor de la seva persona i la seva família⁽⁵¹⁾.

Qui era mestre Ponç? A penes en sabem cap altra cosa que es tracta d'un escultor d'origen estranger⁽⁵²⁾. A l'esmentat document de cessió de drets, el propi Ponç afirma que és francès, de la ciutat de Béziers⁽⁵³⁾. L'interessant consisteix que aquesta sola dada ens permet de restrejar l'aparició a Castelló d'Empúries del corrent innovador procedent de Flandes. Per mà d'aquest escultor del Migdia de França serà possible la implantació a la capital del comtat d'Empúries del realisme flamenc, probablement transformat per la visió particular del mestre bitarrès.

En efecte, l'estudi aprofundit del retaule ens fa adonar tot seguit d'aquest realisme, que apareix plasmat en les figures dotades d'individualitat. Tot i no estar directament inspirades en models reals, hom diria que acusen una aproximació a l'observació directa. Això fa que el retaule pugui ser un exponent d'una gran riquesa i varietat de tipus i actituds que representen, tant les figures com els restants relleus, una veritable innovació respecte a les obres

de l'etapa precedent, les quals es caracteritzen per la manca, en general, de trets individualitzants i de verisme en els fets narrats. A pesar de les greus mutilacions de què ha estat objecte el retaule, cadascuna de les escenes evidencia l'acceptació plena del principi realista: l'aplicació de l'empirisme a l'obra artística, per tal d'aproximar-se al màxim possible a la realitat. És suficient observar composicions com la Crucifixió, el Camí de la Creu, el Davallament, la Pietat i el mateix Sant Sopar —una de les escenes de factura impecable al nostre parer— per corroborar el que estem dient.

És sabut que una de les característiques d'aquest nou estil plasmat en temes religiosos, consisteix en la intensificació del sentit profà de les composicions i de les imatges⁽⁶⁴⁾. Mestre Ponç introdueix a les escenes de la passió del retaule aspectes de la vida real, que haurien estat unimaginables en l'escultura del segle XIV i, sobretot del període internacional, en què el sentit ritual era predominant. A l'escena de la Crucifixió, per exemple, les figures dels soldats jugant als daus de la part inferior dreta, causen la impressió de quotidianitat, contrastant fortament amb el patetisme de la Verge, a l'altra costat.

Patetisme que gairebé podríem qualificar de teatral. Precisament l'acusat sentit teatral és una altra de les característiques del retaule. Des d'aquesta perspectiva, els grups de figures semblen convertir-se en pretext per compondre autèntiques escenografies de gran expressivitat i efectisme, no exemptes, però, d'un contingut pregon, on el paisatge, l'arquitectura, el mobiliari i la mateixa indumentària potencien l'acció d'una forma més contundent i fins i tot dramàtica. On millor pot observar-se és en les escenes que han sofert menys els efectes de la mutilació. En elles l'emfasització dels valors gestuals apareix més clarament i amb més força, principalment en els personatges de les escenes, del Camí de la Creu, la Crucifixió, el Davallament, i àdhuc l'Enterrament, ja citades.

És dins aquest marc ambiental i dels objectes que la figura humana, en relacionar-se amb altres figures dotades de peculiaritats pròpies que les diferencien entre si, assoleix la màxima dimensió. El cos humà ja no és tractat segons una visió estereotipada i idealitzada, sinó com objecte d'estudi gairebé anatòmic, com es pot observar en les imatges nues de Crist, en què tòrax i les extremitats acusen expressivament els efectes de la passió sobre l'anatomia d'un cos martiritzat. L'actitud d'abandó del cos exànime junt amb l'estructura òsea netament dibuixada sota la tènue musculatura de les extremitats superiors de Crist davallat de la creu, és d'un verisme total. I en aquesta línia, el mateix podem observar en les restants escenes de Crist mort a la falda de la seva mare, i a la de l'Enterrament, que permet, aquesta darrera, estudiar l'expressió del rostre del crucificat, ja que és l'única testa de Crist mort que ha restat intacta; d'una manera particular podem fer-ho en l'escena de la Crucifixió, on les descripcions anatòmiques poden ser comparades amb les dels cossos dels dos altres crucificats.

Però on pot analitzar-se millor la capacitat descriptiva, característica del flamenquitzant, és sens dubte en el treball dels vestits. En totes les escenes del retaule, la vestimenta adquireix, com a recurs decoratiu, una importància àdhuc superior a la de l'estil internacional. Les formes pròpies d'aquest darrer estil, suaus i ondulades amb tendència a l'ampul·lositat, i així mateix la tècnica puntual de determinades parts, com ara les sanefes —com noten de Dalmases-Pitarch en parlar d'aquest nou corrent en general— cedeixen davant el tractament geomètric amb predomini de valors gràfics, inspirats probable-

ment en els gravats llavors en curs a Europa⁽⁵⁵⁾. Una magistral mostra de l'estilització gràfica dels plecs dels vestits es troba en l'escena del Sant Sopar, com també són mostres notables els vestits d'algunes figures de primers plans: les de Crist i el Cireneu (escena del Camí de la creu), i la de Maria Magdalena, Josep d'Arimatea i la Verge (escena del Davallament). En general, el retaule és un bon exponent d'aquests plecs angulosos, retallats, dels vestits, que constitueix precisament un dels trets més peculiars del flamenquitant.

El francès mestre Ponç Gaspar, en traslladar al retaule major de Castelló d'Empúries la seva versió del nou estil, dotava a l'obra d'art d'una singular significació del pas, en l'escultura, de la manera internacional al flamenquitant al nostre país⁽⁵⁶⁾.

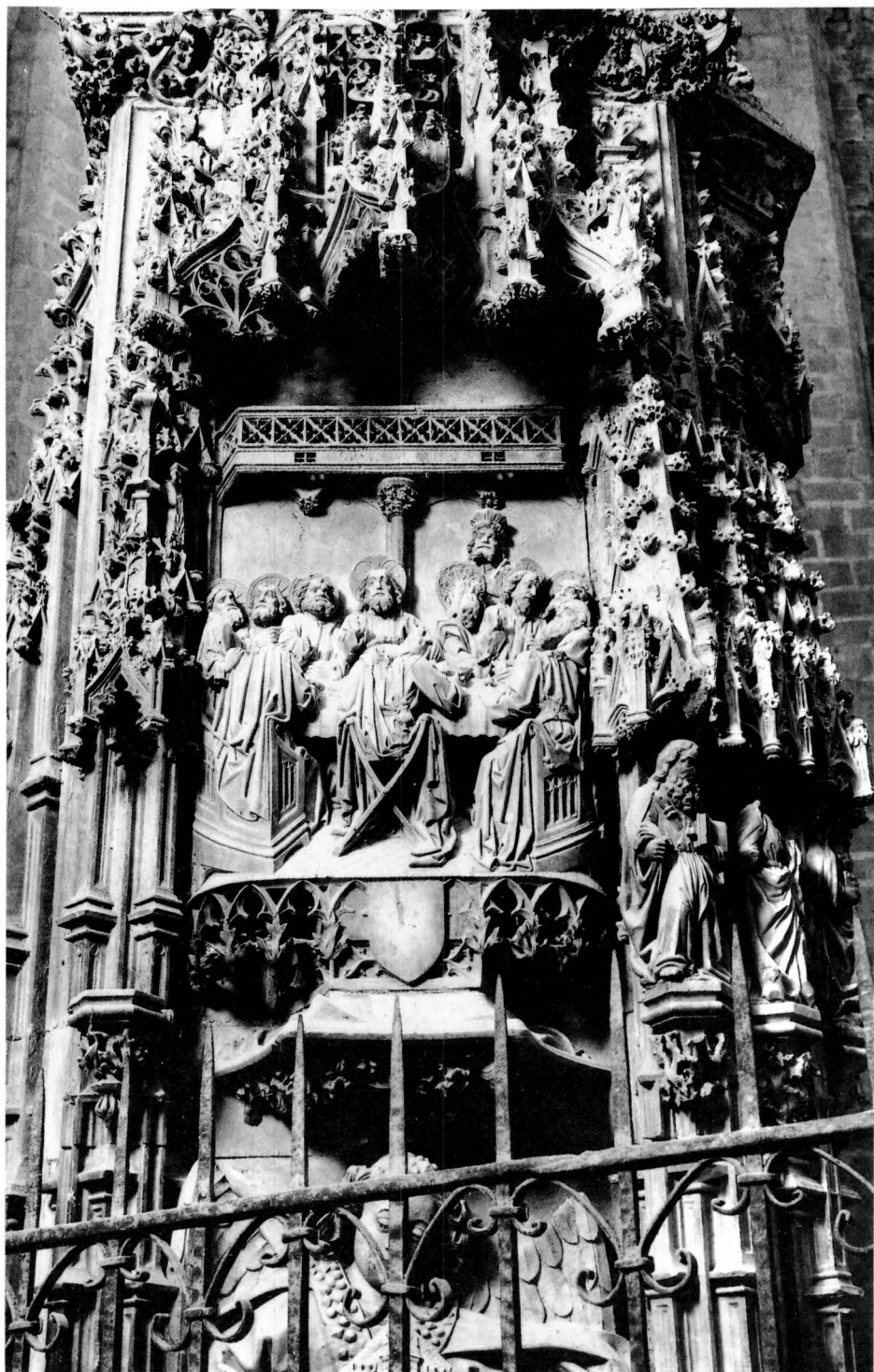
Abans de passar a residir a la vila comtal, Ponç Gaspar havia treballat a Perpinyà, segons es desprèn d'una procura, datada a Castelló d'Empúries el 3 de juliol de 1458, a favor d'Esteve Cinar, del comtat de Bearn, per al cobrament de diferents quantitats, i en especial del notari Pastor de Perpinyà, de vint-i-sis florins per l'execució d'una creu de pedra⁽⁵⁷⁾.

El 19 de setembre de 1460, s'estableix un compromís d'elecció d'àrbitres per dirimir un plet entre els procuradors de la caritat, els de l'obra nova i els de l'obra del retaule de Santa Maria, d'una part, i l'honorable Francesc de Sant Miquel, personatge domiciliat a Sant Miquel de Fluvià⁽⁵⁸⁾. Ignorem l'objecte concret de l'arbitratge, però el fet d'intervenir-hi els procuradors del retaule, ens suggereix la idea que aquest fou objecte d'un contenciós, la qual cosa no era infreqüent en aquella època tractant-se de l'execució d'obres d'art.

D'altra banda una obra com ara un retaule, i més encara de l'envergadura del de Castelló d'Empúries, no solia executar-la un sol artista. El mestre contractant acostumava a ajudar-se d'altres mestres, amb caràcter associatiu o sense, i a més se servia d'algun operari i aprenent. Això explicaria l'aspecte de taller que pot descobrir-se en qualsevol obra d'art d'una certa complexitat. Pel que respecta al nostre retaule consta que hi treballaren diferents *mestres*. En un testament de l'any 1460, s'ordena que la deixa de cent-deu sous, destinada a la dita obra, sigui lliurada directament als mestres que l'estan executant («dandos et solvendo per dictos meos manumissores in manibus illorum magistrorum qui in dicto opere —retrotabulo— laborantur»)⁽⁵⁹⁾.

Quins foren aquests restants mestres de l'obra? Malgrat els nostres esforços, no hem trobat cap document que d'una manera directa en faci esment. És de suposar que l'imatger castelloní Andreu d'Orts, que a l'instrument citat més amunt⁽⁶⁰⁾ apareix relacionat al mestre major Ponç Gaspar, seria un d'ells.

A més, en la documentació a partir de l'any 1434, hi ha constància de Miquel Llop (o *Lop*) que exerceix la professió d'escultor (*sculptor*) i també *ymaginarius*⁽⁶¹⁾. Llop era natural de Castelló d'Empúries⁽⁶²⁾, nét del mestre major vitalici de l'obra de l'església de Santa Maria, Joan Canelles (1414)⁽⁶³⁾, a qui substituï en el càrrec després del llarg interval d'Antoni Antigó (1416-1429). Els llibres de Claveria dels anys 1450-1454 presenten el «mestre major de la obra de la Sglesia de Madona Sancta Maria», Miquel Llop, i la seva família, francs dels impostos municipals sobre mercaderies, draps, vi, botage, oli i carn⁽⁶⁴⁾. Ara bé, en tots els documents que tenen relació amb els mestres majors de l'obra de l'església de Santa Maria, Joan Canelles i Antoni Antigó mai no hi són identificats en qualitat d'«imatgers», és a dir, com escultors, sinó solament com a *lapiscida*⁽⁶⁵⁾, *magister domorum* i en alguna ocasió *fusterius*, vocable d'identica significació que aquest darrers; i en el cas de Pere Tunyils (1379) mestre major (*magister maior*)⁽⁶⁶⁾; o simplement mestre

Sant Sopar. Foto: Arxiu Mas.

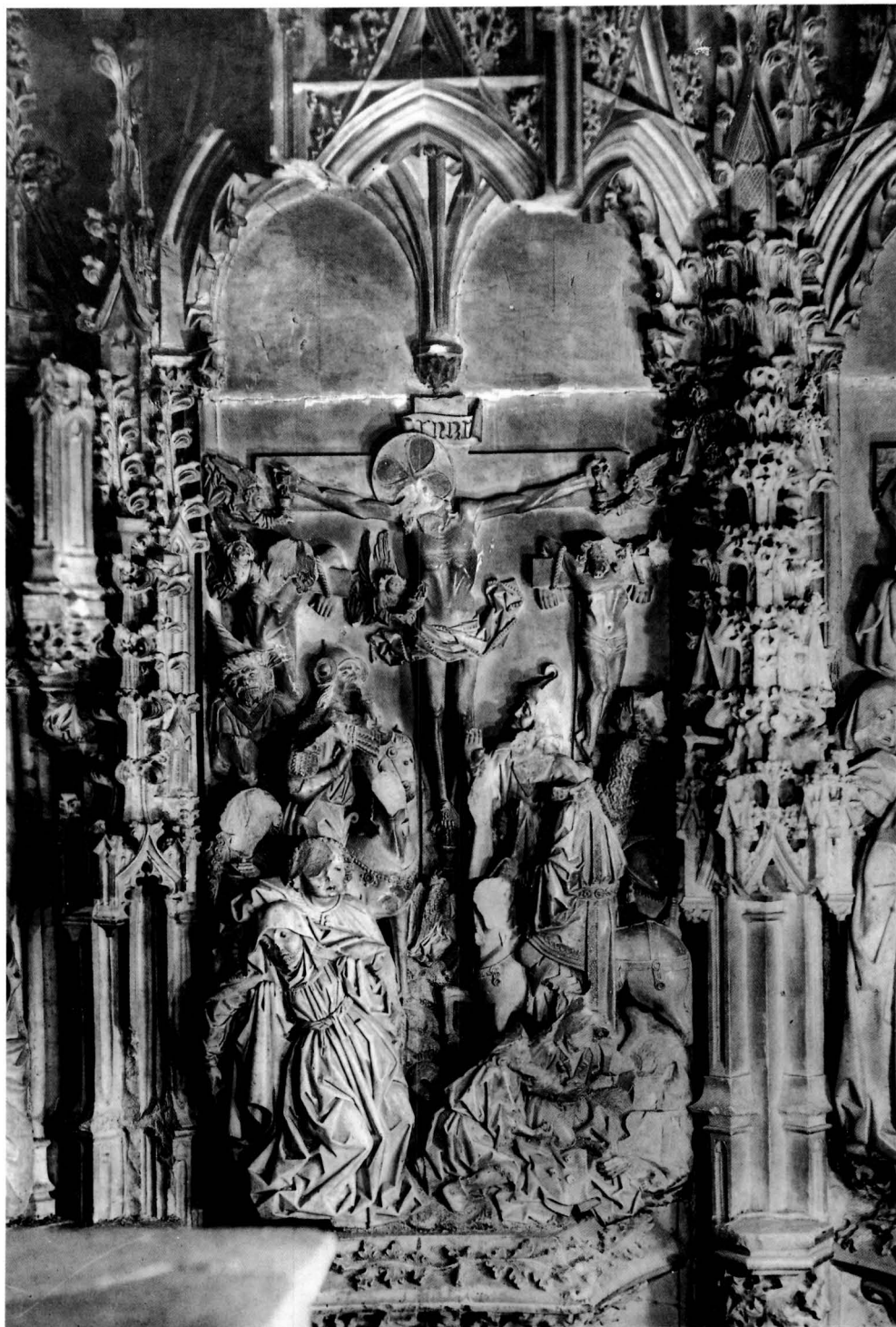
Oració a l'Hort i Bes de Judes. Foto: Arxiu Mas.

Fragel·lació. Foto: Arxiu Mas.

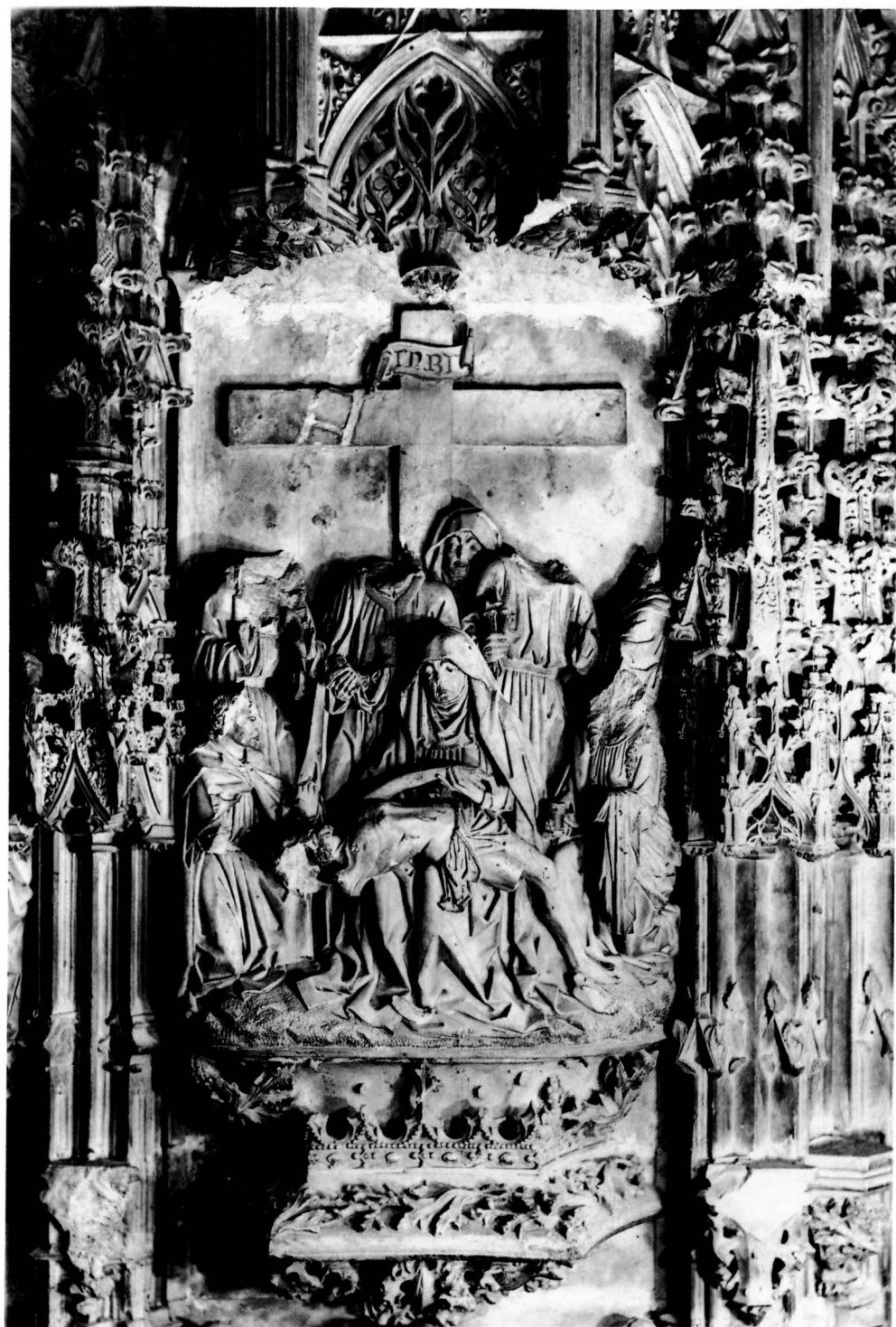
Camí de la Creu. Foto: Arxiu Mas.

Crucifixió. Foto: Arxiu Mas.

Davallament de la Creu. Foto: Arxiu Mas.

Pietat: Foto: Arxiu Mas.

Enterrament. Foto: Arxiu Mas.

Crist, Baró de Dolors (detall del tabernacle). Foto: Arxiu Mas.

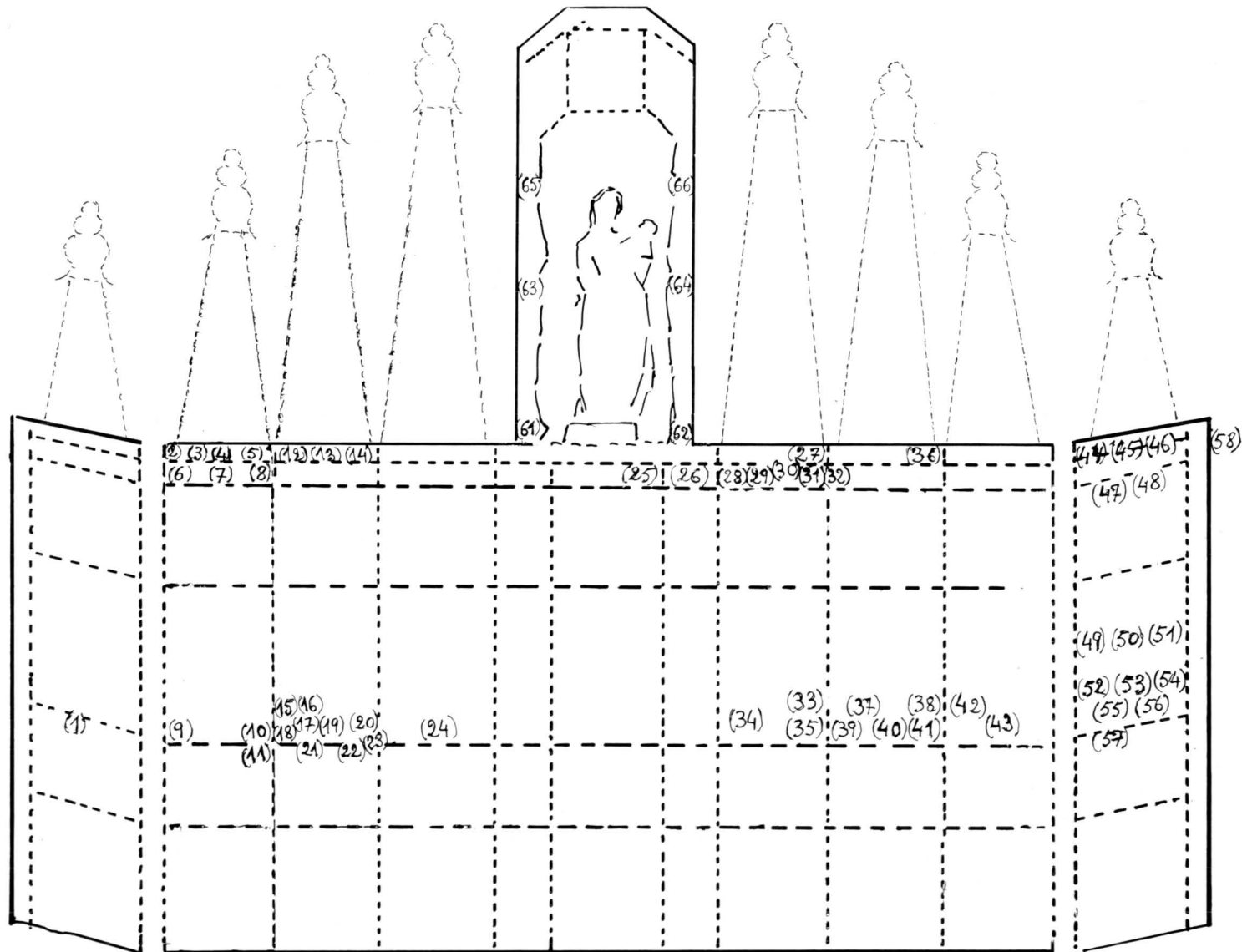
Verge Dolorosa (detall del tabernacle). Foto: Arxiu Mas.

Sant Joan evangelista (detall de la tabernacle).
Foto: Conxi Molons-Agustí Palomeras.

Apòstols de les capelletes dels muntants. Foto: Conxi Molons-Agustí Palomeras.

Esquema dels diferents elements decoratius.

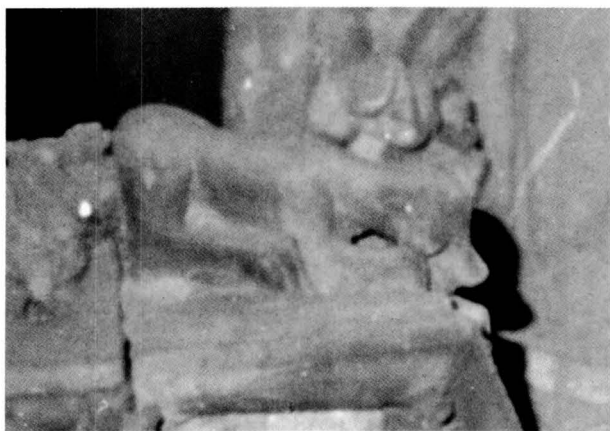
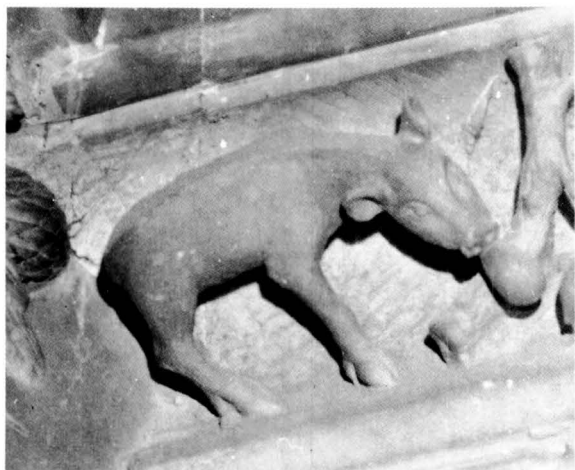
(1) Escut llis.	(25) Flor en forma de botó.	(48) Glans apinyades.
(2) Part posterior d'una vaca.	(26) Fruits en forma de pinya.	(49) Arbre.
(3) Cap d'àngel.	(27) Forma allargada granulada.	(50) Arbre.
(4) Cap d'àngel.	(28) Porc menjant glans.	(51) Arbre.
(5) Cap d'àngel.	(29) Glans apinyades.	(52) Escut amb pioixa mirant a la dreta.
(6) Àngel amb tija de fullatge a la mà.	(30) Glans apinyades.	(53) Escut amb pala.
(7) Àngel amb tiges de fullatge a les mans.	(31) Cap de porc menjant glans.	(54) Escut amb pioixa mirant a l'esquerra.
(8) Àngel amb tija de fullatge a la mà.	(32) Glans apinyades.	(55) Fruits en forma de pinya.
(9) Àngel sostenint l'escut comtal.	(33) Tres flors esbadellades.	(56) Fruits en forma de pinya.
(10) Àngel sostenint l'escut de la vila de Castelló.	(34) Glans apinyades.	(57) Cireres d'arboç.
(11) Fruits en forma de pinya.	(35) Glans apinyades.	(58) Forma d'animal semblant a un porc menjant glans.
(12) Cap d'àngel.	(36) Cargol.	(59) Sanefa de fulleratge amb nombrosos fruits en forma de raïm.
(13) Cap d'àngel.	(37) Fruit en forma de raïm.	(60) Sanefa de fulleratge amb nombrosos fruits en forma de pinya.
(14) Cap d'àngel.	(38) Fruit en forma de raïm.	(61) Escut de Castelló.
(15) Escut de Castelló.	(39) Centaure empunyant una espasa.	(62) Simi.
(16) Escut comtal.	(40) Centaure.	(63) Cap d'àngel.
(17) Cargol de mar.	(41) Centaure empunyant una espasa.	(64) Cap d'àngel.
(18) Infants amb les cames entrecreuades.	(42) Fruit en forma de pinya o de raïm	(65) Conjunt de tres àngels músics.
(19) Ratolí.	(43) Tira a manera de corona angular esmaltada de perles i pedreria.	(66) Conjunt de tres àngels músics.
(20) Simi.	(44) Gos.	(67) Conjunt de tres àngels músics.
(21) Glans apinyades.	(45) Fruit en forma de raïm.	(68) Conjunt de tres àngels músics.
(22) Glans apinyades.	(46) Fruit en forma de raïm.	
(23) Cargol.	(47) Glans apinyades.	
(24) Raïm.		

Simi, Centaures, Rata.

Foto: Conxi Molons-Agustí Palomeras.

Porc, Gos, Cargol, Àngel.

Foto: Conxi Molons-Agustí Palomeras.

Fornícula de la Verge. Foto Arxiu Mas.

(*magister operis ecclesie*) en el de Pere de Torroella de Fluvià (1305)⁽⁶⁷⁾. Miquel Llop, en canvi, acumula al càrrec de mestre major el d'imatger (*ymaginaris*)⁽⁶⁸⁾ o escultor (*sculptor*)⁽⁶⁹⁾, i de fet sabem que tant esculpia la pedra com entallava la fusta⁽⁷⁰⁾, ambivalència força corrent entre els qui exercien aquesta professió en aquella època.

Per la insistència amb què Miquel Llop apareix connotat amb els qualificatius d'escultor i imatger, hom no pot dubtar de la seva intervenció en el conjunt escultòric d'aquests anys a l'església de Santa Maria, més si tenim en compte la seva condició de mestre major de l'obra de la mateixa església. Una altra qüestió seria la d'atribuir-li alguna escultura o imatge en concret, la qual cosa ens és impossible per no disposar, ara com ara, de punts de referència de la seva obra certa.

Però, el que tal vegada pot semblar una novetat és la presència de Joan Claperós a Castelló d'Empúries per aquests mateixos anys. Aquest escultor barceloní figura en dos documents, datats el 3 i 6 respectivament de novembre de 1459, en què consta que fa uns pagaments d'unes peces de roba i un gipò que comprà al draper Ponç Pere i al giponer Pere Miquel, de Castelló. El simple fet de comprar roba a uns botiguers de la vila-comtal no tindria cap transcendència –podria tractar-se d'una compra feta per un transeünt–, si no fos que l'operació fou feta a compte d'unes cessions de drets sobre quantitats que li eren assignades, procedents de l'impost municipal sobre l'oli⁽⁷¹⁾. Que el municipi castelloní li hagués concedit una assignació mensual de tipus pecuniari, reforça la idea que Joan Claperós treballà per encàrrec dels cònsuls en alguna obra de la vila de Castelló d'Empúries. Per un escultor, aquesta només podia ser l'obra escultòrica que s'estava realitzant durant aquests anys a l'església de Santa Maria.

Joan Claperós, fill del conegut escultor barceloní Antoni Claperós –autor de la clau de volta del brollador del claustre de la seu de Barcelona–, semblantment al seu pare, fou escultor d'imatges de pedra i de terra cuita, procediment aquest darrer en què destacà, així com en la talla d'obres decoratives de fusta. Havia col·laborat amb el seu pare en l'obra de la Seu barcelonina, al qual succeí en el càrrec de mestre major, i també en l'obra dels apòstols de terra cuita de la Seu de Girona (1459), i en altres treballs. Amb el capítol gironí contractà, el 1460, la realització de les escultures del timpà de la portada dels apòstols, que no es portà a terme⁽⁷²⁾. Pel que toca a la seva estada a Castelló d'Empúries, creiem que alternaria la seva labor amb la de la ciutat de Girona pels mateixos anys⁽⁷³⁾.

L'actuació del mestre-escultor Joan Claperós a l'església de Santa Maria, ens porta a plantejar l'obligat interrogant: quina seria l'obra de la seva mà? Les úniques peces d'imatgeria de final del segle XIV fins acabar el segon terç del XV a Castelló d'Empúries, són la portalada dels apòstols i el retaule major. Per la data dels esmentats pagaments de roba –1459–, creiem que cal excloure tota possible intervenció del jove Claperós en les imatges de la portalada –tot i haver excel·lit pare i fill en aquest gènere de treballs–, ja que en aquesta data tenia només vint-i-dos anys⁽⁷⁴⁾, i l'obra de la portalada, segons indicis basats en un document de l'any 1445⁽⁷⁵⁾, feia bastants anys que estava pràcticament acabada. Cal, doncs, situar Joan Claperós, pels anys 1458 - 1459, a l'obra del retaule.

Si admetem aquest extrem com hipòtesi de treball, la qüestió immediata seria la de determinar quina és la part del retaule que correspon a l'escultor barceloní. Malauradament no disposem de mostres segures d'aquest artista que ens permetin dedicar-nos al joc, sempre arriscat de les atribucions. Sobre

l'art dels Claperós ens trobem davant d'un fenomen singular: mentre que del Claperós pare ens han quedat suficients mostres per a formar un criteri de la seva obra, del fill Joan no tenim res més que referències documentals, i, encara, d'algun dels seus projectes o contractes sabem que no s'arribà a dur a terme i fins i tot a iniciar-se⁽⁷⁶⁾.

Disposem, -com a únic punt de referència tal vegada- de l'obra dels darrers temps d'Antoni Claperós, la plasmada en les imatges de terra cuita que ornamentaren la Portalada meridional de la Seu de Girona. L'obra fou contractada, l'any 1458, pel pare de Joan, a la qual, aquest, que aleshores tenia vint-i-un any, probablement hi participà⁽⁷⁷⁾ alternant per aquests mateixos anys la seva feina a Castelló d'Empúries. Si hem de jutjar per aquestes imatges -de les quals únicament podem formar-nos una idea a través de les dues subsistents de l'any 1936, degudament restaurades, i d'una fotografia d'abans de l'any 1912, que obra a l'Arxiu de la Catedral de Girona- cal reconèixer que l'art dels Claperós s'havia apropiat sensiblement a la moda que s'anava introduint a Catalunya, procedent de l'àrea flamenco-borgonyesa fins a trobar-se dins la seva òrbita, tot i que, d'aquest corrent, n'haurien assimilat probablement més la tècnica que no pas l'estil pròpiament dit. De fet, considerada globalment, l'obra dels Claperós -sobretot a partir del coneixement que tenim de la del seu pare- sembla més vinculada als esquemes de l'estil tradicional de l'etapa precedent⁽⁷⁸⁾.

Partint d'aquestes premisses, quina seria, doncs, en concret la participació de Joan Claperós en l'obra escultòrica de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries? És difícil de donar una resposta. El cert és, però, que sigui quina sigui aquesta suposada participació, amb la mort de l'artista (1468), es clou el cicle dels escassos grans mestres de l'escultura gòtica catalana⁽⁷⁹⁾.

Hi ha al retaule, a la part central corresponent a les tres cares del tabernacle, sengles figures en relleu, de factura delicada i de mida més gran que les de la resta del bancal; llur execució correspon al gòtic tardà, i si, d'una part, es desmarquen netament de la influència flamenca, de l'altra, semblen evocar aspectes del futur art renaixentista. La seva autoria continua essent un enigma, i haurem d'esperar nova informació per l'esclariment definitiu d'aquesta i d'altres incògnites.

ETAPA TERCERA: LA FORNÍCULA I EL REVESTIMENT DE LA PART POSTERIOR DEL RETAULE

La tercera i última etapa és la més coneguda i, sens dubte, la menys important. Ja hem tingut ocasió de tractar més amunt de la intervenció, suficientment documentada, de l'escultor Vicenç Borràs en l'execució d'una part molt concreta del retaule: la fornícula de la Verge.

La primera notícia documental en els protocols del fons notarial de Castelló d'Empúries, que fa referència a aquest escultor, és un contracte, datat el 27 d'abril de l'any 1465, segons el qual Vicenç Borràs compra una peça de terra de quatre vessanes, part vinya i part camp, situada als Aspres, dins el terme de la vila⁽⁸⁰⁾. Tres anys més tard, el 14 de maig de 1468, adquireix, també per compra, un solar o pati situat al Puig Salner de dita vila⁽⁸¹⁾.

En ambdós instruments jurídics, Vicenç Borràs apareix afincat a Castelló d'Empúries i exercint l'ofici de mestre de cases (*magister domorum*)⁽⁸²⁾. Aquesta titulació, però, en aquella època, era prou àmplia per incloure-hi altres professions afins, com les de picapedrer i àdhuc escultor. De fet, la

documentació sobre Vicenç Borràs, ja coneguda, ens mostra que havia contractat, l'any 1455, amb els consellers municipals de Vic l'acabament d'una font a la plaça del Mercadal, rematada amb una estàtua d'alabastre que representava l'arcàngel Sant Miquel⁽⁸³⁾.

Al Museu Arqueològic de Vic hi ha un Sant Miquel de pedra, rígid i mal compost. Si aquesta imatge procedeix, com sembla, de l'esmentada font, hem de concloure que, com a imatger, l'art de Vicenç Borràs és mediocre. Cert que hi ha la possibilitat que un artista arribi a superar-se en el transcurs dels anys. En el cas de Borràs no sembla pas haver estat així si tenim en compte la qualitat escultòrica de la seva obra documentada, que és la fornícula de la Verge. Res més lluny de l'esperit i la tècnica que informen el bancal o retaule pròpiament dit, que les figuretes d'àngels músics apinyats als muntants d'aquesta fornícula. No cal esforçar-se per endevinar-hi un art de tradició local, afectat per l'evolució general del gust, totalment absent de qualsevol inquietud innovadora. En aquest sentit, l'escultor Vicenç Borràs venia a corroborar la convicció dels nostres millors crítics, quan afirmen que les aportacions dels mestres estrangers de distinta procedència durant el segle XV són puntuals, però que no marquen directrius innovadores que arribin a deixar escola entre els artistes autòctons⁽⁸⁴⁾.

A la documentació, ja publicada, sobre l'atribució de la fornícula a Vicenç Borràs, i que hem exposat més amunt, afegim aquí dos documents. L'un d'ells consisteix en una àpoca, signada el 25 de febrer de 1486 pel mestre de la pedrera de Beuda, Salvador Mir, d'haver rebut del venerable Pere Bofill, un dels sacristants menors de l'església major de Castelló d'Empúries, amb consentiment dels cònsols i en virtut de l'acord del consell general de dita vila, tretze lliures melgoreses. Tal suma formava part de les vint-i-set lliures deu sous amb què havia estat estipulat el preu de la pedra destinada a la construcció de la fornícula⁽⁸⁵⁾. Cal observar el notable retard del pagament, ja que el contracte s'havia estipulat, com ja ha estat dit, l'any 1483.

L'altre document és una procura feta el 21 de juliol de 1486 pels administradors del pa-senyat i els de l'obra del retaule i de la fornícula, a favor del venerable Joan Lombart, candeler, i Pere Ribas, paraire, ambdós de Castelló d'Empúries, per cobrar quantitats pendents, tant per raó de deixes com per altres causes, de persones obligades d'alguna manera a dita obra⁽⁸⁶⁾.

Construïda la fornícula que acolliria la imatge de la Verge amb l'Infant, només mancava decorar-la. Aquesta labor, la portà a terme Rodrigo de Santos, pintor resident a Castelló d'Empúries. Consta que el dia 11 de juliol de 1487 signà àpoca d'haver rebut per mà del sacristà menor Pere Bofill vint-i-set pacífics d'or —equivalents, segons el mateix document a 27 lliures 16 sous de moneda corrent⁽⁸⁷⁾— per haver executat dita obra de decoració. Tal quantitat havia estat estimada pel franciscà fra Tomàs, que llavors cuidava dels serveis de la capella de Santa Magdalena, i pel pintor castelloní Miquel Pi⁽⁸⁸⁾.

Ja hem assenyalat que el retaule, tal com deuria haver estat concebut en el projecte originari, resta inacabat. Diverses causes, que no correspon analitzar aquí, entre les quals destaca l'empobriment del país provocat per les contínues guerres que ocuparen bona part de la segona meitat del segle XV, contribuïren sens dubte a la manca de continuïtat de l'obra⁽⁸⁹⁾.

Segons el citat llibre de memòries del notari Passolas, que recollí la notícia, l'any 1670 el domer Paulí Bahí, amb la pretensió de completar l'obra inacabada, encarregà a l'escultor gironí Tossa l'execució amb pedra de Sagaró de vuit pinacles i un floró⁽⁹⁰⁾. Fins a l'any 1936 es podien veure encara unes garlandes entrellaçades amb angelons, tot entallat en fusta. Els desafortunats pinacles o floró figuren encara avui en el retaule.

CLOENDA

Hem intentat oferir una aproximació al tema del retaule de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, a base de les dades documentals que hem investigat a l'Arxiu Històric de Girona. Som conscients de les llacunes que el fons notarial de Castelló d'Empúries –ubicat en dit Arxiu– comporta a causa de la pèrdua de nombrosos protocols. Aquesta és la raó principal de no haver pogut dilucidar tots els interrogants que planteja aquesta notabilíssima obra d'art. Confiem que, malgrat les limitacions, la nostra aportació haurà estat útil, entre altres coses, per a l'atribució definitiva del principal artífex del retaule, el mestre francès Ponç Gaspar, objectiu que en realitat era el que ens havíem proposat.

D'altra part, hem pogut establir tres estapes cronològiques o fases d'execució del conjunt de l'obra clarament distintives, que en síntesi exposem a continuació:

- (1316 Consagració de la mesa de l'altar major).
- 1414 La imatge de la Verge amb l'Infant apareix ja esculpida.
- 1456-1459... Execució del bancal o retaule. Interrupció temporal de l'obra a causa de la guerra civil.
- 1483-1486 Construcció de la fornícula.
- (1493 Interrupció indefinida dels treballs).

APÈNDIX DOCUMENTAL

1452, 18 de març. Venda feta pel procuradors de l'obra Nova de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries a favor de Ponç Seguí, prevere, procurador de la comunitat de clergues, d'un censal de 50 lliures melgoreses, destinades a sufragar les despeses urgents de la construcció del retaule de pedra de dita església, que ha emprès conjuntament la Universitat i la Comunitat de clergues de dita vila

A.H.G. Castelló, vol. 675. Notari Pere Cellers.

Johannes Exerrat, Laurentius Nathalis, mercatores, Arnaldus Proheta, blanque-rius, et Bernardus Boffill, notarius, hoc anno consules ville Castilionis Impuriarum, Poncii, presbyter procurator, Jauffridus Ferrerii presbyter ecclesie, Petrus Puig, tenderius, et Christiani, tinturarius dicte ville, operarii seu procuratores operis, novi dicte ecclesie, scientes et attendentes quod pro introductione et prossequitione operis illius retrotabuli lapidei per universitatem et per comunitatem clericorum dicte ecclesie fieri propositi in ecclesia antedicta, cuius operis nos una cum venerabilibus Petro Exerrat et Guillelmus Pujadas, presbyteris dicte ecclesie, sumus administratores, indigimus necnon quinquaginta libris barchinonensibus de terno, quas licet diligenter indigaverimus et prescrutaverimus unde eas habere possimus junctare non potuimus aliter necnon magis celeriter aut cum minori dampno nostrum et predictae operis quam per viam vendicionis censualis subscripti. Gratis etc. nominibus predictis et nomine etiam nostro proprio, vendimus, pro puro, libero et francho alodio, vobis discreto Poncio Saguini presbytero procuratori, yconomo et actori dicte comunitatis clericorum, licet absenti ementi tamen nomine et ad opus et de pecunia comunitatis jam dicte, quinquaginta solidos malgerenses annuales rendales, etc. Solvendos de medio in medium annum, etc. Allatos, etc. Cum salario procuratoris quinque solidorum pro quolibet die, etc. Necnon sub pena tertii ad recognitionem X dierum curie, etc. Sit nisi, etc. Item cum hostagiis Castilione admodum decem dierum, pena duorum solidorum pro qualibet die, etc. et comissa, etc. Nichilominus, etc. Item promittimus de et semper huiusmodi censuali non facere jus neque cum dicta comunitate littem intrare neque impetrare privilegium, elongamentum, guidaticum, gratia vel superredimentum, etc. Neque ferias vel indutias allegare, neque cessionem bonorum facere, etc. Neque alias excepciones, etc. Sub pena centum solidorum, etc. Ultra quas penas promittimus restituere missiones et dampna, etc. Super quibus credatur, etc. Pretium vero huiusmodi censualis est quinquaginta libre malgarenses, quod pretium confitemur habuisse numerando. Renuntiamus, etc. Damus, etc. Insuper, etc. Et de evictione, etc. Et pro hiis obligamus etiam bona nostra et utriusque nostrum, etc. Renunciamus beneficio novarum constitutionum divi Adriani et consuetudini Barchinonis, etc. Et omnibus privilegiis, gratiis, elongamentis, etc. Et fforo nostro proprio ipsiusque fori privilegio Sulanitenen-tes, etc. Fiat submissio fori quantum ad laycos cuicumque curie et quantum ad dictum Petrum Poncii qui presbyter est curie ac curiis ecclesiasticis. Tum, etc. Juxta, etc. Ordinetur et extendatur quam largius fieri poterit et dictari ad comodum dicte comunitatis substantia non mutata.

Testes: Johannes Ferrari, loci de Fortiano, et Jacobus Amigo parator de Castilione Actum Castilione, die XVIII Marcii anno predicto M^o CCCC^o L^o secundo.

1456, 1 de juny. Cessió de drets que Ponç Gaspar, de la ciutat de Béziers (França), fa a favor d'Andreu d'Orts, imatger de la vila de Castelló d'Empúries, en virtut d'una concòrdia feta entre ells per tractar amb Bartomeu Bosòm, pintor, i Honorat Cristòfor, de dita vila, contra els procuradors del pa-senyat sobre 11 florins moneda corrent, part d'una major quantitat que li era deguda per dits procuradors de l'obra executada del retaule que estava construint.

A.H.G. Castelló, vol. 682. Notari Pere Cellers.

Poncius Gasparis civitatis de Basers regni Francie, gratis etc., in solutum et satisfactionem consimilis pecunie quantitatis in qua teneor vobis Andree de Orts ymaginario ville Castilionis Impuriarum, ratione et vigore certe concordie facte inter me et vos ad tractandum Bartholomei Bosom pictoris et Honorati Christofori dicte ville Castilionis, cedo et dono vobis dicto de Orts totum locum et jus meum ac michi debitum adversus et contra procuratores sive administratores panis benedicti, in illis undecim florenis monete currentis ex illa maiori peccunie quantitatis in qua dicti procuratores michi tenentur ratione operis per me facti retrotabulo ecclesie beate Marie dicte ville, quod nunc per me fabricatur, etc. Ita etc. Petere, etc. Apochas, etc. Cedendo jura, etc. Quibus juribus, etc. Ego renuntio, etc. Dicens, etc. Promitto facere, habere et teneri de evictione, etc. De degut, etc. Fiat largo modo.

Testes: Berengarius Monerii de Fortiano et Dominicus Comitis de Castilione.

Actum Castilione die prima Junii anno M^o CCCC^o L^o sexto.

1458, 3 de juliol. Procura feta per l'escultor-imatger Ponç Gaspar, Oriünd de Béziers (França), actualment resident a Castelló d'Empúries, a favor d'Esteve Cinar, del comtat de Bearn (França), per percebre d'En Pastor, notari de Perpinyà, la resta del pagament de 26 florins, preu d'una creu de pedra que el dit notari li havia fet construir.

A.H.G. Castelló, vol. 282. Notari Pere Cellers

Poncius Gaspar ymaginarius oriundus loci de Basers regni Francie, nunc vero commorans in villa Castilionis Impuriarum, gratis etc. constituo et ordino procuratorem meum certum vos Stephanum Cinar, comitatus de Bearn regni Francie, presentem etc., videlicet ad petendum, exigendum, recipiendum et habendum pro me et nomine meo omnes et singulas pecunie quantitates, res, bona, mutua, commandas et alia quecumque jura que et qui michi debeantur et debebuntur, tam cum cartis quam sine, et tam in villa Perpiniani quam alibi, per quasvis personas et quibusvis rationibus, etc., ét specialiter tamen illud debitum quod michi debetur et a me detinetur per En Pastor, notarius dicte ville Perpiniani racione reste illorum viginti sex florenorum, precio quorum ego feci sive construxi sibi unam crucem lapidis. Et inde apocham et apochas, fines et deffinitiones faciendum et firmandum instrumenta quecumque cancellandum, etc. Item ad conveniendum et reconveniendum in judicio et extra quoscumque debitores meos etc., en judicio et extra conveniens, etc.

Testes: Venerabilis Laurentius Nathalis mercator et Jacobus Tonyà sutor de Castilione.

Actum Castilione tertia Julii anno predicto M^o CCCC^o L^o octavo.

1460, 19 de setembre. Compromís d'elecció d'àrbitres en el contenciós entre les parts: d'una banda, els procuradors de la Caritat, els de l'Obra Nova i els del retaule de Santa Maria, de la vila de Castelló (d'Empúries), i, de l'altra, l'honorable Francesc de Sant Miquel, donzell, resident des de fa molt temps a Sant Miquel de Fluvià.

A.H.G. Castelló, vol. 711. Notari Pere Albert.

Compromisserunt venerabilis Franciscus Christiani presbyter, Petrus Pellisserii, Johannes Narbona, procuratores anno presenti caritatis ville Castilionis, una cum subscripto venerabilis Petrus Ponç, presbytero et procurator, Johannes Exerrat, mercator, Michael Dona, parator, anno presenti procuratores operis novi Castilionis, Guillelmus Cerviani et Jaufrius Fontis, presbyteri, procuratores operis sive fabrice retrotabuli beate Marie dicte ville Castilionis, ex una parte, et honorabilis Franciscus de Sancto Michaelle, domicellus, olim in loco Sancti Michaelis de Fluviano domiciliatus

ex parte (alia), in honorabilem et discretum Petrum Poncii, presbyterum procuratorem, et Galcerandum Schales, raiolerium dicte ville Castilionis, tamquam in arbitros arbitratores etc., super omnibus et singulis accionibus, questionibus, petitionibus et demandis, quas etc. Fiat generale ad omnia, etc. Quibusquidem arbitris et arbitratoribus ambobus in simul in unum concordie dicte partis, dederunt plenum posse quod in et super predictis possint sententiarie etc., tam de jure quam de amicabile compositione etc., die feriaio, etc. et producere instrumentum largo, pecunia quinquaginta librarum barchinonensium ad quas pro medietate parti obtemperanti et pro alia medietate curie. Et commissaria dicta pecunia etc. Nichilominus etc. Obligans pars parti, scilicet dicti procuratores omnia bona dicatorum operis et retrotabuli, et dictus Franciscus de Sancto Michaeli omnia bona sua etc. Renuntiando arbitrio boni viri etc. Divi? etc. Foro etc. FF. etc. Et omni etc. Submittens foro etc. Et jure perdentis? etc. et acquirendi? etc. Tempus hinc et per totum mensem octobris proximum venturum et quod dicti arbitri seu alter ipsorum possint seu possit ipsum prorrogare per quintamdecimam mensis novembris tunc mediate sequentis.

Testes: Discreti Michael Dalmatii et Nicolaus Master, presbyteri, de Castilione. Testes: frater? dicti honorabilis Francisci de Sancto Michaeli, qui predicta firmat et jurat, Castilione, dicta die sunt dicti discreti Nicolaus Mestre, presbyter, et Jacobus Capo, mercator, de Castilione.

Actum Castilione XVIII septembris anno predicto (M^o CCCC^o LX).

1465, 6 de març. Pere Àngel, argenter de Girona, actualment resident a Sant Feliu de Guíxols, confessa haver rebut de l'abat del monestir de Santa Maria de Ripoll, per comissió del rei d'Aragó Pere (IV), tres i mig marchas i un quart d'argent trencat per cobrar una diadema destinada, per encàrrec del dit monarca, a la imatge de la Verge de l'església de Santa Maria de la vila de Castelló. Igualment confessa haver rebut pel mateix concepte per mà de l'honorable Pere Serra, metge de Palafrugell, 27 lliures 10 sous melgoresos.

A.H.G. Castelló, vol. 654. Notari Joan Sabater.

Petrus Angell argenterius civis Gerunde nunc vero commorans in villa Sancti Felicis Guixolensis. Gratis, etc. confiteor et recognosco vobis reverendo fratri Poncio Andree, Dei gratia abbati monasterii beate Marie Rivipulli, habenti in et de hiis commissione a serenissimo domino domino Petro, Dei gratia Aragonum regi presenti, quod tradidistis mihi et ego a vobis habui et recepi realiter et de facto tres marchos et medium et unum *quart* argenti boni de ligue fracti sive *trenca*t pro faciendo quandam diademam ad opus ymaginis beate Marie ecclesie beate Marie dicte ville Castilionis pro dicto serenissimo domino rege. Et ex alia parte, habui et recepi per manus honorabilis magistri Petri Serra, medici de Palafrugello, viginti septem libras et decem solidos malgarenses. Renuntians, etc. de predictis tribus marchos et medio et unum quart argenti et de dictis viginti septem libris et decem solidis malgarensibus, facio vobis apocham, etc.

Testes: Johannes de Langue decretorum doctor canonicus Gerunde et Galcerandus Scales raiolerius Castilionis

Actum Castilione VI die Madii anno predicto M^o CCCC^o LX° quinto.

1470, 10 d'octubre. Apoca signada per Bartomeu Bosom, pintor de Castelló d'Empúries, d'haver rebut de Pere Carrera, prevete-beneficiat de l'església de Santa Maria de dita vila, en qualitat de marmessor del testament del difunt Pere Carrera, mercader, ciutadà de Barcelona, la quantitat de 7 lliures barceloneses, que se li devien per la decoració –daurar i emporprar– de la imatge de la Verge Maria de l'altar major de la dita església.

Sit omnibus notum, quod ego Bartholomeus Bosom, pictor ville Castilionis Impuriarum, gratis et ex certa scientia, confiteor et recognosco vobis venerabili et discreto Petro Carrera presbytero in ecclesia beate Marie ville predictae Castilionis beneficiato, alter ex manumissoribus et exequutoribus ultimi testamenti sive ultime voluntatis venerabilis Petri Carrera quondam mercatoris civis Barchinonis, presenti, quod ex pecuniis dicte manumissorie, videlicet de illis que ad arbitrium vestri et aliorum cummanumissorum vestrorum, idem defunctus, ut fertur, amore Dei dimisit et pro sui anima tradi? mandavit, certis causis et elemosinis, dedistis et solvistis michi egoque a vobis habui et recepi numerando ad nostram voluntatem septem libras barchinonenses michi debitas et pertinentes, partim pro pictando ymaginem sacratissime Virginis Marie in altari majori predictae ecclesie Castilionis, et partim pro certa quantitate de pannis d'or fi, quos misi et bistraix in deaurando et porpurando dictam ymaginem dicte sacratissime Virginis Marie. Et ideo, renunciando exceptioni dicte pecunie non numerate, non habite et non recepte et doli, de predictis septem libris michi ex causis predictis ut predictur solutis, vobis facio presentem apocham de soluto et recepto, cum pacto de ulterius non petendo sicut melius et utilius ad vestrum vestrorumque bonum et sanum ac favorabilem intellectum potest intelligi sive dici. Actum est hoc Castilione Impuriarum, die decima mensis octobris anno a nativitate domini millesimo quadringentesimo septuagesimo. Signum Bartholomei Bosom predicti, qui hec laudo et firmo.

Testes huius rei sunt Johannes Oliveras fusterius et frater Petrus Martini de ordine sive conventu monasterii fratrum minorum ville Castilionis Impuriarum.

1485? Concòrdia feta entre Vicenç Borràs, d'una part, i els procuradors del pa-senyat i de l'Obra de l'església (de Santa Maria de Castelló d'Empúries), de l'altra, per la qual aquell desabliga dits procuradors, d'acord amb el pacte signat pels cònsuls de la vila i els procuradors de la dita església, segons el qual dit Borràs percebrà anualment 10 lliures dels censals que l'Obra de dita església rep de la Universitat, fins a quedar satisfeta la suma de 54 lliures pendents de pagament.

(Document de la col·lecció de F. Monsalvatge i Fossas, transcrit sense data a *Los Condes de Ampurias vindicados*, pàgina 316).

Vicentius Borrás, attendens et considerans quod dicta quantitate mihi debita, erant mihi obligats lo Pa-senyat, nunc cum dicto opere dicte ecclesie, ab quia pacto inter me et Universitatem dicte ville, seu illius honorabiles consules in isto convenio fuit facta concordia quia ego desobligarem ab omni obligatione in qua mihi foret lo dit Pa-senyat, et quia honorabiles consules dicte ville, ob operarii dicte ecclesie signarent et concederent mihi, quod annuatim ex illis censalibus quos dictum opus recipit super dictam Universitatem, reciperem decem libras donec et quandoque fuerim satisfactus ex dictis quinquaginta quatuor libras mihi solvendum restabant ex dicta concordia. Ideo gratis desobligo et inscribere facio tenere hoc instrumentum perpetuo valiturum ab omni obligatione in quam mihi foret Panis-benedictus. Honorabiles Johannes Sastre, Petrus Fortia, Bernardus Castello et Bernardus Gallart, anno isto consules Universitatis, et discretus Johannes Pons et Anthonius Ricard, operarii dicte ecclesie Castilionis, confitemur vobis dicto Vincentio Borrás quod fuit facta concordia inter nos, et ideo assignamus vobis et vestris dictas decem libras per vos annuo recipiendas donec fueritis satisfactus, quas recipere incipietis suis debitis, videlicet prima vice a mense decembris per decem et unum annum. Ita ut concedimus, juramus quibuscumque convenire hanc apocham.

1486, 25 de febrer. Àpoca signada per Salvador Mir, mestre de la pedrera de Beuda confessant haver rebut del venerable Pere Bofill prevere, un dels dos sacristans menors de l'església major de Castelló d'Empúries, amb consentiment dels cònsols i en virtut de la promesa del consell general de dita vila, 13 lliures melgoreses, quantitat que formava part de les 27 lliures 10 sous, preu de la pedra destinada a la construcció de la fornícula de la Verge Maria de dita església.

A.H.G. Castelló, vol. 752. Notari Joan de Sant Climent.

Salvator Mir magister de la pedrera de Beuda, gratis etc. confiteor et recognosco vobis venerabili Petro Bofill presbytero, altero ex sacristis minoribus ecclesie beate Marie ville Castilionis Impuriarum presenti, quod de voluntate honorabilium consulum dicte ville et virtute promissionis consilii generalis dicte ville, dedistis et solvistis michi egoque a vobis habui et recepi realiter numerando tredecim libras malgarenses, que michi tunc restabant ad solvendum ex illis XXVII libris X solidis, quos michi dare tenebant pro lapide camerie beate Marie; que quidem XIII libre sunt ex illa majore pecunie quantitate penes vos existente, processa ex hereditate de Lach quondam. Renuntio etc. de dictis XIII libris michi solutis, firmo apocham de ffuturo, etc. Fiat largo.

Testes: Discretus Petrus Puig presbyter et Vincentius Borrás domorum magister de Castilione.

Actum Castilione XXV februarii anno predicto (M^o CCCC^o) LXXXVI°.

1486, 21 de juliol. Procura feta pels administradors del pa-senyat i de l'obra del retaule i de la fornícula de la Verge Maria de l'església major de la vila de Castelló d'Empúries, a favor del venerable Joan Lombart, candeler, i Pere Riba, paraire, de Castelló, per cobrar quantitats pendents, tant per raó de llegats com per altres causes, de persones obligades d'alguna manera a dita obra.

A.H.G. Castelló, vol. 752. Notari Joan de Sant Climent.

Johannes Iglesias, Anthonius Ferrer Vincentius Vila et Anthonius Novas, anno presenti procuratores et administratores Panis Benedicti et operis del retaule et camerie Virginiſ Marie dicte ville, gratis agentes in hiis cum consensu et voluntate honorabilium consulum dicte ville et procuratorum operis novi ecclesie beate Marie dicte ville presentium et inferius consentientium, facimus, constituimus et ordinamus procuratores nostros proinde verius dicti operis del retaule, etc., vos venerabilem Johannem Lombart candalerium cerei, et Petrum Riba paratorem dicte ville, presentes, et utrumque vestrum in solidum, ita quod premitens occupatarum condicionum, scilicet quod per unum vestrum etc., per alterum ex vobis etc., videlicet ad petendum, tenendum et exequendum omnia et singula legata, profertas pecunie quantitates et alia debita et jura que debeantur ac detinentur et detinebantur per quasvis personas, tam ratione legatorum quam aliis quibusvis rationibus, et personas quascumque tentas et obligatas dicti operi retrotabuli et panis benedicti et etiam dicte camerie beate Marie quovis modo in judiciis et extra conveniendum et reconveniendum, et exequiciones quascumque faciendum, instandum et requirendum, etc. Et pro premissis etc. In quibus causaque curiis et coram quibusvis officialibus etc. iudicibus et personis tam ecclesiasticis quam secularibus comperienda de jure nostro dicendum et (...) litteris largo. Et generaliter... Et volumus quod omnia que procedent et dicti procuratores exequutantes veniant in posse honorabilis Petri Christiani anno presenti consulis et clavarii dicte ville quem in receptorem predictorum cum presenti eligimus qui illos distribuat pro dicto opere dicte camerie beate Marie etc. Et nos Petrus Christiani, Johannes Negre et Petrus Ferrer anno presente consules dicte ville, et nos Johannes Pont et Johannes Boxo anno presenti procuratores operis novi dicte ecclesie predictis superius. Eaque firmamus et laudamus etc. Fiat largo.

Testes: Martirianus Carles gonterius et Johannes Coranta?, de Castilione.

Actum Castilione, die XXI Julii anno predicto (M^o CCCC^o) LXXXVI°.

1487, 11 de juliol. Àpoca feta per Rodrigo de Santos, pintor, habitant de Castelló d'Empúries, confessant haver rebut del venerable Pere Bofill prevere, un dels dos sacristans menors de l'església major de dita vila, 27 pacífics d'or –equivalents a 27 lliures 16 sous de moneda corrent–*, quantitat en què fou estimada pel venerable fr. Tomàs de la tercera regla –resident actualment a la capella de Santa Magdalena– i Miquel Pi, pintor de Castelló, l'obra de decoració de la fornícula de la Verge Maria, de dita església.

* Vegeu nota 87.

A.H.G. Castelló, vol. 754. Notari Joan de Sant Climent.

Rodrigo de Santos pictor, habitator ville Castilionis Impuriarum, gratis etc., confiteor et recognosco vobis venerabili Petro Bofill presbytero, alter ex sacristis minoribus ecclesie beate Marie dicte ville, presenti, quod dedistis et solvistis michi egoque a vobis habui et recepi realiter numerando modo infrascripto omnes illos viginti septem pacifficos auri, valentes XXXVII libras VI solidos monete currentis, ad quos fuit judicatum oppus picture camere beatissime virginis Marie dicte ecclesie per me facte. Que judicatio fuit facta per venerabilem fratrem Thomam de la terça regle pro nunc in capella sancte Magdalene presentis ville degentem, et Michaellem Pi pictorem dicte ville, prout in capitulis super predictis fuerit actum. Modus solutionis fuit iste, scilicet quod habui et recepi per manus honorabilis Johannis Axerrat mercatoris dicte ville, decem libras, et restantes XXVII libras XVI solidos habui et recepi realiter numerando per manus venerabilis dicti Petri Bofill, rectoris predicti. Renuntio etc., de predictis triginta septem libris XVI solidis michi solutis, etc. Facio vobis presentem apocham de soluto, cum pacto, etc.

Testes: Venerabilis Anthonius Carrera presbyter, et Johannes Castelló, apotecarius, de Castilione.

Actum Castilione die XI Julii anno predicto (M^o CCCC^o LXXXVII°).

NOTES

- (1) «Idus februarii anno domini 1260 fuit inceptum opus novum conficiendi Ecclesie beate Marie Castilionis per magnificum Raymundum de Xartres cum instrumento publico, facto Castilione Dorquerii condam notario Castilionis, confecto die et anno prefatis». Notula in libro Petri Perrini. Notaries de Castelló d'Empúries, vol. 30.
- (2) A partir d'aquesta data –1261– sovintegen les deixen testamentàries i els donatius per a l'obra de l'església de Santa Maria (AHG, Castelló, vol 156 bis a. 1263 i vol. 206, a. 1265, etc.). Una demostració clara que la fàbrica de l'actual església havia estat iniciada a final de la primera dècada de la segona meitat del segle XIII, la tenim en una procura feta per Ramon Bou, Bernat Corna i Berenguer Francesc Lombart, de Castelló, «operarii operis novi ecclesie Sancte Marie Castilionis», a favor de Guillem Palau de Castelló per cobrar diverses quantitats corresponents a la dita Obra Nova (16 Kal. augusti= 17 de juliol, die sabbati, anno 1265) AHG, Cast., vol. 206). Sense, però, haver d'esperar l'època de l'infant Pere (1325-1341), en què, com és sabut, es dona una nova empena a la construcció de l'església, ja a començament del segle XIV –any 1301– continuen apareguent deixes testamentàries destinades a l'«operi novo ecclesie beate Marie» (AHG, Cast., vol. 76). D'aquests anys coneixem el nom d'un mestre de l'obra nova, el pedrer Pere de Torroella de Fluvià, al qual Ponç Escarrer i Arnald Cavaller «operarii operis novi ecclesie Sancte Marie Castilionis» encarregaren l'obra de l'església, que havia d'executar bé i fidelment («tradimus magistro Petro pedrerio de Turricella de Fluviano opus ecclesie, ita ut tu tenearis facere dictum opus bene et fideliter») (AHG, Cast., vol. 78, 11 de juny 1305, i vol. 78 bis).
- (3) Vol. II, cap. VI, pàg. 65. Ed. «Alpha», Barcelona, 1934.
- (4) «La Veu de Catalunya». Pàgina Artística. 1 de gener de 1917, n° 868.
- (5) Edicions 62, 1ª Edició 1984, pàgs. 249-252.
- (6) Els grans retaules de pedra eren concebuts, generalment, com un mur decorat que interceptava la concavitat de l'àbside amb una porta a cada costat que servia, l'una per comunicar amb el tabernacle o sagrari, i l'altra per tenir accés a la sagristia. Vegeu DURAN I SANPERE. **Els retaules de pedra**, o.c. pàg. 70.
- (7) Fols. 58, 62, 120 i 229.
- (8) Barcelona, 1883. Cap XXVII, pàg. 541.
- (9) Probablement extraviat en mans d'algun desprendiu o tal vegada destruït, juntament amb altres llibres i papers pertanyents a l'Arxiu Municipal, en ocasió dels bombardeigs que tingueren lloc a Castelló d'Empúries, a començament de l'any 1939, que afectaren greument una sala de l'immoble on estava ubicat part de dit fons documental.
- (10) Recollit en el llibre de memòries de Passolas. Pere Anglès traginer («carreterius») de la vila de Perpinyà, transportà la pedra de Beuda a Castelló d'Empúries, pel preu de 37 lliures, que anaren a càrrec del municipi.
- (11) D'aquestes 10 lliures, segons consta a la mateixa època, 4 provenien dels captiris fets per dits obrers: 3 lliures 6 diners, de Joan Forn, abaixador, que retenia en dipòsit del temps que havia estat obrer 2 lliures 3 sous 4 diners procedents del pa-senyat de la dita església o de llurs administradors amb destinació a la mateixa obra. Tot amb tot, cal notar que la suma d'aquestes quantitats no fan les 10 lliures que esmenta l'època.
- (12) Document transcrit sense data a **Los Condes de Ampurias vindicados**, pàg. 316. Vegeu a l'apèndix documental la transcripció del mateix, degudament corregida.
- (13) J. PELLA I FORGAS **Historia del Ampurdán**, o. c., pàg. 541, nota 1.
- (14) Baltasar TORRAS **Noticias históricas e inéditas de la ciutat de Figueras**. «Certamen literario de 1883», pàg. 132. «Vicens Borrás, habitant de Figueras, escultor molt notable, celebra un contracte ab los administradors del pà senyat de Sta. Maria de Castelló d'Empurias, per esculturar l'altar major d'aquella Esglesia, per lo preu de 80 florins d'or; lo qual treball se portà á efecte, trajinant la pedra de las pedreras de Beuda, per la carretera de França á Espanya, fins á Figueras, executantse aquí aquesta maravillosa obra del art religiós. L'esquisit y primorós treball d'est altar, d'estil gotich floreixat, historiat tot son retaula y pinaculs ab multitud de figurás que representan las principals escenas del nou testament, formand etc. etc.».
- (15) J. PELLA I FORGAS, **Historia del Ampurdán** o.c., pàg 541, nota 1. L'autor escriu citant a Torras: «Esculpíó el altar Vicente Borrás, escultor habitante en Figueras. Pagáronle 80 florines de oro» També Pella per «altar» entén no solament la mesa, sinó el conjunt monumental de pedra, és a dir, mesa i retaula, segons es desprén de la referència que en fa unes línies més amunt: «Este altar famoso en el Ampudán fué construido en el año 1485». Es basa per aquesta afirmació en unes notes que diu haver trobat a l'Arxiu Municipal de Castelló **Llibre nº 3 de la obra de la Església**. Però no transcriu tals suposades notes, sinó només el text que hem citat del contracte del 4 d'octubre de 1483, sobre la pedra per l'«entaulament» del darrera el retaula.

- (16) Sebastià AGUILAR en l'article **Castelló d'Empúries (Història y Arqueología**, dins «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica-Barcelonesa, Año 2º, octubre-diciembre 1897, nº 5, pàg. 386. «Lo esculpió, según el señor Torras, Vicente Borrás, escultor habitante en la ciudad de Figueras, por el precio de 80 florines de oro». Malgrat citar Torras, és obvi que es basa en Pella i Forgas, a qui es refereix en la major part del seu comentari.
- (17) J. GUDIOL I CUNILL, **El Retaule de Castelló d'Empúries**, article citat.
- (18) F. MONSALVATGE I FOSSAS, **Los Condes de Ampurias vindicados**» o.c., pàg. 315. «Construido por el escultor Vicente Borrás en el año 1483».
- (19) J. BADIA I HOMES, **L'Arquitectura medieval de l'Empordà**, Vol. II-A Alt Empordà, pàg. 102.
- (20) P. FREIXAS I CAMPS. «**L'Art Gòtic a Girona. Segles XIII i XV**», pàg. 124.
- (21) J. MARQUÈS I CASANOVAS, **Santa Maria de Castelló d'Empúries**. Cuarta edición revisada y actualizada. Gràfiques Pujol. Figueres, 1982, pàgs. 42 i 43. En efecte, l'autor, després de transcriure el contracte esmentat del 4 d'octubre de 1483, que només fa relació a la «pedra al entaulament que es segueix de part detrás del retaule major de la Verge Maria de la present vila (Castelló)», afegeix literalment: «Esculpió el retablo Vicente Borrás, escultor habitante en Figueras en el año 1485, por ochenta florines de oro».
- (22) A. DURAN I SANPERE **Los retablos de piedra**, o.c., vol. II, pàg. 70.
- (23) Ibidem, pàg. 71.
- (24) N. DE DALMASES i A. J. PITARCH «**Història de l'Art Català**», o.c., vol III, pàg. 250.
- (25) M. PUJOL I CANELLES, **Un inventari de la Notaria d'En Bofill fins al primer terç del segle XVII a Castelló d'Empúries** dins «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», vol. 21, Figueres-Any 1988, pàgs. 57-109.
- (26) **Història de l'Art Català**, o.c., vol. III, pàg. 252.
- (27) **Los retablos de piedra**, o. c., vol. II, pàg. 72.
- (28) L'argenter Francesc Pujol, oriünd de la vila de Balaguer, durant els anys que residí a Castelló d'Empúries, realitzà diverses obres d'orfebreria destinades a l'església de Santa Maria. Entre altres, tenim documentades una creu petita d'argent per a ser col·locada a la part alta d'una custòdia, un salpasser (AHG, Cast., vol. 1842) i un canalobre de plata daurada, semblant a un altre ja realitzat per encàrrec del comte (AHG, Cast. vol. 2035).
- (29) El fet d'ajustar unes corones pressuposa l'existència de la imatge de la Verge amb l'Infant a qui anaven destinades. Un instrument notarial, de l'any 1338 (AHG, Cast., vol. 375) fa relació a l'altar en honor de la Verge a l'església de Santa Maria amb motiu d'una llàntia (*lampadem*) votiva que devia cremar a perpetuïtat davant dit altar («ad honorem Dei et eius matris»), «altaris dicte Virginis beate Marie constructi et hedificati in dicta ecclesia beate Marie Castilionis», «dedit et obtulisse altari predicto», «quandam lampadem argenteam coram eodem altari perpetuo tenendam», «coram dicto altari et quod ibi perpetuo permanebit»), en totes aquestes expressions mai no es fa esment d'una imatge que, en tot cas, en aquesta data -1338- es tractaria d'alguna anterior a l'actual. Coneixem amb molta aproximació la data de consagració de la mesa de l'altar major, a que fa referència la làmpara, gràcies a dos pergamins, quelcom mutilats, que conté, junt amb lipsanoteques, un dels capitells de les cinc columnes que sostenen dita mesa, El text és el següent:
«...idus febroarii Bernardus divina miseratione episcopus Rappollanus.../ Marie de Castilione Impuriarum ex licentia domini Guillelmi/...sunt reliquie undecim milia virginum et sancti Philii(ppi)....Christus cenavit in Bethleem et de sancto Mauricio et sociorum/...alie quorum nomina ignoramus.
Reliquie sunt hic de nostra Domina Genetrice Maria de Sardenia/et vocatur manna in illis partibus et regulariter exit/ de unbillico imaginis eiusdem Virginis et colligitur/ et servatur in quamdam tecam(?) et reliquie in... em/ qui stetit et stat in illo loco./ Signum Guillelmi XX anans(?). Actum(?) fuit prima die augusti anno Domini MCCCVI (?).
El canonge Marquès, que ha transcrit el text d'ambós pergamins a la seva obra **Santa Maria de Castelló d'Empúries**, ja citada, pàg. 38, explica que el bisbe Guillem de Vilamarí, que regí la diòcesi de Girona entre els anys 1312 i 1318, hagué d'absentar-se de la diòcesi, per haver estat designat, l'any 1314, conciliador entre els cardenals electors francesos i italians, amb motiu de la seu papal vacant de 20 d'abril de 1314 a 7 d'agost de 1316, per la mort de Clement V. A partir d'aquests esdeveniments i de les dades que aporten dits pergamins, l'autor dedueix que el bisbe Vilamarí donà llicència al bisbe de Rapolla, Bernat, per consagrar dit altar major, la qual cosa hauria tingut lloc el mes de febrer de l'any 1315 o 1316. L'esmentat historiador, en voler determinar la data de l'inici de la construcció de l'actual església gòtica de Santa Maria, la situa, a partir de la consagració de dit altar, a la segona dècada del segle XIV. Creiem haver explicat suficientment, a la nota 1 mitjançant cites documentals, que l'inici de l'Obra Nova tingué lloc mig segle abans, concretament l'any

1261, per deturar-nos-hi ara. Solament afegir que, al nostre parer, la construcció i consagració de la mesa de l'altar, lògicament tingué lloc quan l'emplaçament on estava destinada era suficient adequat, és a dir, quan a la segona dècada del segle XIV ja serien edificats l'àbside i fins i tot, probablement, el creuer.

(30) AHG, Cast. Vol. 1842.

(31) «Item una corona menor de senta Maria tota de fuyla dor, sembrada tota de perles menudes an la qual corona ha VI pedres grosses de color blau e VI vermeyles e III grogues encastades an argent daurat e moltes daltres menudes.

Item altra corona de senta Maria de fuyla daur mijana sembrada tota de perles, an la qual ha dues roses de fuyla dargent daurat massís et en cascuna ha una perla blava e vermeyla an la qual corona ha moltes pedres blaves e vermeyles e verdes encastades en fuyla dargent daurat.

Item una corona maior de senta Maria de fuyla daur sembrada de perles menudes, en la qual es scrit ab grans letres de perles AVE MAR, e an la qual ha VII roses grans dargent massís daurat e an cascuna ha al mig una grossa perla de blau e vermeyl, ço es IIII blaves e III vermeyles an la qual ha XX pedres migenssers de color blau e vermeyl e vert encastades dargent massís daurat e al cap de la corona VII perles largues de blau e groch ab una perla migenssera al cap de cascuna de les dites perles largues e an lo cap de la dita corona ha diversses perles petites de diverssses colors.

Item una corona menor de Jhesus de fuyla daur sembrada de perles menudes (de perles) menudes de diverssses (menudes de diverssses) colors.

Item una corona de Jhesus de fuyla daur sembrada tota de perles menudes e ha an la dita corona scrit de V letres grans de perles, ço es JHUS.I.H, e fal ha la .S., an la qual corona ha VIII roses grans de fuyla dargent, e en cascuna rosa ha una perla grossa, ço es V blaves e III vermeyles e al cap ha IIII perles largues, ço es IIII blaves e una groga e an cascuna ha I boton dargent e al cap del boton ha una perla migenssera, e an lo cap de la dita corona ha diverssses perles menudes de diverssses colors encastades en argent daurat.

Item I pom rodon dargent ab una flor de lir plana dargent daurat que ten la Maria.

Item I pom rodon petit dargent daurat ab una flor de lir dargent daurat plana que ten Jhesus.

Item una flor de lir rodona ab VI fuyles dargent daurat ab I baston petit al peu de la dita flor an la qual ha scrit AVE MARIA q.

Item una flor de lir dargent blanch ab VI fuyles an la qual es scrit de letres GESUS.

Item una diadema de senta Maria gran de fuyla daur ab diverssses roses e estreles dargent daurades e en cascuna rosa e estela ha I pedra, e son les dites pedres de diverssses colors e par que sien de viri, e la dita diadema es tota sembrada de perles petites.

Item un frontal de la diadema maior de senta Maria, lo qual frontal es de fuyla dargent daura e ha an lo dit frontal V roses de fuyla dargent daurat e VII roses fetes a manera de Roda dargent sobradaurat e I ab IIII ganxets dargent, e an cascun ha encastada una perla que par que sia de viri, e lo dit frontal es tot (es tot) sembrat de perles petites.

Item una diadema de Jhesus de fuyla daur ab XX roses dargent, e en cascuna rosa ha una pedra, a les dites pedres son de diverssses colors, e par que les dites pedres sien de viri, e es la dita diadema tota sembrada de perles menudes, e als caps de les steles foranes que son an la dita corona o diadema ha antra totes XI perles mijanes.

Item I frontalot de Jhesus de fuyla daur ab VIII pedres de diverssses colors e par que sien de viri i es sembrat lo dit frontal de perles menudes.

(Transcrit directament de l'original. E. MIRAMBELL ha publicat l'Inventari a «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses», vol. IX, año 1954, pàgs. 233-246.

(32) AHG, Cast., vol. 654.

(33) A. DURAN I SANPERE, *Los retablos de piedra*, o.c., vol II, pàg. 72.

(34) Sala VII, nº 157 del Catàleg (Corona del conestable de Portugal. Segle XV. Castelló d'Empúries (Alt Empordà) Museu Diocesà, nº 1574.

(35) Sobre l'orfebre Pere Àngel I abunden les referències a la seva obra a l'Arxiu Històric de Girona: Notaries Girona-1, Nicolau Roca, sign. 438 i 442; Miquel Pere, sign. 416 i 426; Girona-3, Antoni Arnau, sign. 139; Girona-4, F. Sassala, sign. 159; Girona-8, Miquel Escuder, sign. 50 i 72; Girona-10, M. Ombert, sign. 97. Vegeu també S. SOBREQÜES I VIDAL *Societat i estructura política de la Girona Medieval*. Barcelona, 1975, pàgs. 38 i 52. P. FREIXAS *L'Art Gòtic a Girona*, pàg. 245) escriu: «Malauradament no es conserva cap obra de les moltes documentades que sabem que realitzà» (Pere Àngel I).

(36) El pintor Bartomeu Bosom era fill d'un mestre sastre de Castelló d'Empúries. Posseïdor d'alguns béns immobles, havia contret matrimoni amb Caterina, filla del pintor castelloní

Pere Comes, propietari d'un taller de retaules de fusta. D'aquest taller, en sortí el notable retaule de La Concepció del convent dels franciscans de la vila, que per defunció de Pere Comes, el duu a terme el seu gendre Bartomeu. Malauradament no s'ha conservat, i només podem conjecturar el seu valor material a través del contracte signat l'any 1451, en què s'estipula l'elevat preu de 100 lliures. Quant a la qualitat artística del mateix, disposem d'un indici en una de les seves clàusules: «item mes es stat reconegut e concordat que lo dit Comes hage haver un obrer pintor dels pus abils del Principat de Catalunya per fer e pintar e be finalment encarnar les cares de les dites imatges de tot lo dit retaule» (AHG, Cast., vols. 674 i 675). Vegeu M. PUJOL I CANELLES, **El retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries: descoberta la identitat dels seus autors**, dins «Annals d'Estudis Gironins», Any 1988, Nota 20, on fem constar que una clàusula semblant no recordem haver-la llegit en cap altre contracte.

- (37) AHG, Cast., vol. 719.
- (38) Residint a Castelló, fou condemnat en contumàcia juntament amb el pintor també castelloní Andreu Fàbrega, per haver violat la treva en un litigi. En desconeixem la causa, peròensem que es tractaria probablement d'un assumpte relacionat amb llur professió de pintor. La querella fou elevada, a instància del noble Joan de Sau, a la cúria reial de Girona. Gràcies als bons oficis de personatges influents, especialment del noble Dalmau de Rocabertí, senyor de Cabrenys, fou alliberat de la presó, mentre el seu company Fàbrega restà detingut fins a haver complert al pena (AHG, Cast. vol. 668 i 669). No fou l'única vegada que Bosom fou empresonat. El 25 de juliol de 1465, Caterina paga els deutes pendents del seu marit, detingut a Girona pels seus creditors, i el rescata («detinetur in posse inimicorum in civitate Gerunde») (AHG, Cast., vol. 716).
- (39) AHG, Cast., vol. 704 (retaule de Sant Gil de Vilamaniscle); ibidem, vol. 720 (retaule del convent dels agustins de Torroella de Montgrí).
- (40) AHG, Cast., vol. 682.
- (41) AHG, Cast., vol. 704; AHCP (Arxiu Històric Comarcal de Puigcerdà) Manual Lluís Caselles-Ramon Mauri, 1452-1454.
- (42) AHG, Cast., vol. 782.
- (43) Ho prova una procura feta en aquesta data per Caterina, en qualitat d'hereva universal, amb vista al cobrament de certs drets del seu difunt espòs (AHG, Cast., vol. 720). Bartomeu Bosom tingué del seu matrimoni dos fills: Pere, l'hereu i Joana, a qui dotà, l'any 1463, amb 500 florins (aprox. 5.500 sous) (AHG, Cast., vol. 713).
- (44) AHG, Cast., vol. 675.
- (45) AHG, Cast., Claveria (plecs en procés de classificació).
- (46) En els llibres de testaments d'aquests anys, rarament hi trobem testadors que no facin alguna deixa «operi retrotabuli ecclesie majoris ville Castilionis» o «operi retrotabuli quod nunc fit in ecclesia beate Marie» (AHG, Cast., vols. 445, 659, i el de l'any 1454 (en procés de classificació).
En el testament (25 de setembre de 1453, ibidem vol. 703) del prevere-beneficiat Bernat Martí, s'institueix hereu universal dels seus béns l'obra del retaule que recentment s'havia començat a construir a l'altar major de l'església de Santa Maria. No era cosa infreqüent entre les famílies benestans, però sense fills, instituir hereu universal de llurs béns a alguna de les recents obres de l'església. El curiós del cas és que tal herència fou repudiada pels administradors de l'obra, segons consta d'un decret del bisbe, datat el 17 de maig de 1454, passant dita herència a una neboda del difunt, Margarida, filla de Joan Cros, de Castelló (AHG, Cast., vol. 681). Durant els anys 1465-1478 continuen registrant-se deixes, per bé que més esporàdiques, entre les quals destaca la del prevere Martí Canelles (6 gener 1476).
- (47) AHG, Cast. vol. 682 «retrotabulo ecclesie beate Marie dicte ville (Castilionis), quod nunc per me fabricatur».
- (48) No tenim coneixement de ningú que hagi tractat o esmentat aquest escultor oriünd del migdia de França. Tampoc el cita *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs* d'E. BENEZIT (edició actualitzada de l'any 1976. Librairie Gründ. Paris).
- (49) AHG, Cast., vol. 682 «...cedo et doñio...totum locum et jus meum et mihi debitum adversus et contra procuratores sive administratores panis benedicti, in illis undecim florenis monete currentis ex illa maiori pecunie quantitatis in qua dicti procuratores michi tenuntur ratione operis per me facti retrotabulo ecclesie beate Marie dicte ville, quod nunc per me fabricatur...».
- (50) AHG, Cast., vol. 1877 Claveria a. 1457, i vol. 1878 Claveria a. 1458-1459.
- (51) Ibidem.
- (52) Ja. A. DURAN I SANPERE en relació a la tècnica i a l'esperit que informa el retaule, havia afirmat amb notable aproximació que quan l'església de Castelló d'Empúries volgué construir un gran retaule d'alabastre al seu altar major «tuvieron que ser manos forasteras las que lo ejecutasen» **Los retablos de piedra**, o.c., Vol. II, pàg. 65).

- (53) AHG, Cast., vol. 682.
- (54) DE DALMASES-PITARCH *Història de l'Art Català*, o.c., vol. III, pàg. 250.
- (55) *Ibidem*. A títol merament il·lustratiu, anotem que la influència del gravat en l'escultura, té un conegut paral·lel amb el que exercí en la pintura l'art dels il·luminadors de Llibres d'Hores de l'època. Un exemple clar de tal influència, que en ocasions semblaria arribar el calç, el trobem en l'escena de la Presentació del retaule de la Verge de l'Escala, de Banyoles, que ofereix una extraordinària semblança amb la que figura en *Les Très Belles Heures de Jean de France*, duc de Berry, obra de Jacquemart de Hesdin, actualment a la Biblioteca Reial de Brussel·les.
- (56) Segons A. DURAN I SANPERE *Los retablos de piedra*, o.c., Vol. II, pàg. 73), per trobar a Catalunya escultures com aquestes, hem de recórrer al sepulcre del bisbe Bernat de Pau, a la seu de Girona. Aquesta és probablement la mostra més representativa de la tendència flamenquitzant a Catalunya, on el naturalisme i l'expressivitat, principalment del rostre del bisbe i de les figures del seguici, apareixen altament realçats per la riquesa descriptiva de la indumentària i dels objectes (Vegeu DE DALMASES-PITARCH *Història de l'Art Català*, o. c., vol. III, pàg. 249).
- (57) AHG, Cast., vol. 684 bis.
- (58) AHG, Cast., vol. 711.
- (59) AHG, Cast., vol. 445. Llibre de Testaments 1460-1461. Testament de Caterina, vídua de Joan Texans, assaonador de Castelló, contràriament al que era la norma de lliurar les deixes als procuradors de l'obra, en qualitat d'administradors de la mateixa, i no directament als executors o operaris.
- (60) «In solum et satisfactionem consimilis pecunie quantitatis in qua teneor vobis Andree de Orts ymaginario ville Castilionis Impuriarum» (AHG, Cast., vol. 682).
- (61) AHG, Cast., vols. 593, 628, 667, 668 i 681.
- (62) Fill de Francesc Lop, fuster de Castelló (AHG, Cast., vol. 681).
- (63) Joan Canelles és atestat com fusterius l'any 1383 (AHG, Cast., vol. 642) i l'any 1402 (*ibidem*, vol. 1844).
- (64) AHG, Cast., vols. 1873, 1874 i 1875. Llibres de Claveria.
- (65) AHG, Cast., vol. 1842 (*passim*).
- (66) AHG, Cast. vol. 357.
- (67) AHG, Cast. vols. 78 i 78bis.
- (68) Consta que esculpí la làpida del discret Francesc Gil, prevere de l'església de Sant Martí de Peralada (AHG, Cast., vol. 593 (2 de novembre 1434).
- (69) El 30 de gener de 1423, construí un tabernacle de fusta destinat a la custòdia (AHG, Cast., vol. 1842, *Llibre de la Procua de l'església de Santa Maria*).
- (70) AHG, Cast., vol. 711.
- (71) F. FITA I COLOMER *Els Reis de Aragó y la Seo de Gerona*. Barcelona, 1873. Vegeu també F. FREIXAS *L'Art gòtic a Girona*, o. c. pàg. 126 i 142-146.
- (72) S'han referit als Claperós: J. MAS, *Notes d'escultors antics a Catalunya*, article publicat a B.R.A.B.L. de Barcelona, 1950, pàgs. 115-128; A. DURAN I SANPERE; *Barcelona i la seva Història*. Documents de Cultura. Curial Barcelona 1975 vol. III, pàgs. 57-64, on l'autor els dedica un capítol, i a la nota de la pàg. 375 del T. I; DE DALMASES-PITARCH, *Història de l'Art Català*, o.c., vol. III, pàgs. 205 i 206.
- (73) DE DALMASES-PITARCH, o. c. pàg. 206.
- (74) AHG, Cast., vol. 632.
- (75) No dugué a terme les escultures del timpà de la Portalada dels Apòstols de la seu de Girona, contractada el 28 d'agost de 1460 probablement a causa de la guerra entre la reialesa aragonesa i la Generalitat, ni pogué iniciar, per haver mort, la sepultura del Conestable Pere de Portugal, contractada el 12 d'agost de 1466, per la qual havia cobrat 110 lliures de paga i senyal, que la viuda hagué de retornar als marmessors.
- (76) A. DURAN I SANPERE *Barcelona i la seva Història*. o. c. vol. III, pàg. 60.
- (77) Es pot observar en el accentuat moviment de les figures dels apòstols, en l'expressivitat de llurs rostres caracteritzats per rissades barbes i arropats amb amples draperies de plecs trencats, a més de la gran riquesa de detalls que les doten d'un major realisme d'influx flamenco-borgonyès. L'adopció de tals procediments del nou art ha fet que els Claperós siguin considerats els representants de l'escultura gòtica catalana, en el pas entre les fórmules de l'estil internacional i el realisme. Però, d'acord amb Dalmases-Pitarch, les seves obres «no són una innovació dins l'escultura catalana del segon terç del segle XV». A la segona meitat d'aquest segle, l'escultura gòtica catalana —que no ofereix ni de bon tros el nivell de les arts pictòriques a Catalunya— té, segons aquests autors, «un desenvolupament molt desigual, que en la major part de les vegades no deriva d'una evolució interna, sinó que és deguda a la presència de mestres estrangers de distinta procedència, els quals fan aportacions

- puntuals, però sense marcar directrius innovadores» (**Història de l'Art Català**, o. c., volum III, Pàg. 206 i 249).
- (79) Els restants serien Pere Joan, Jordi Safont i Antoni Claperós, el pare de Joan.
 - (80) AHG, Cast., vol. 690.
 - (81) AHG, Cast., vol. 760.
 - (82) «Vicentio Borrás domorum magistro dicte ville Castilionis presenti» (AHG, Cast., vol. 760).
 - (83) J. GUDIOL **El Retaule de la Catedral de Vich**. Pàgina Artística de la «La Veu de Catalunya», Barcelona, 3 febrer 1919.
 - (84) Segons de Dalmases-Pitarch, el retaule major de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, com també els sepulcres de Bernat de Pau i de Bernat de Raset, a la seu de Girona, o les obres de Miquel Lochner al final del segle XV, constitueixen mostres esparses de gran qualitat, que no arribaren a tènir una continuïtat com en les etapes precedents. **Història de l'Art Català**, o. c., Volum III, pàg. 249). Vegeu també a final de la nota 76.
 - (85) AHG, Cast., vol. 752.
 - (86) Ibidem.
 - (87) El **pacífic** fet encunyar pel conestable Pere de Portugal, fou una moneda d'or barcelonina que estigué en curs ben avançat el segle XVI. Segons F. MATEU I LLOPIS **Miscel·lània Rubió**, III, 77), basant-se en BOTET I SISÓ **Les Monedes Catalanes**, vol. III, Document LXXIII), el pacífic hauria estat encunyat per primera vegada el 25 d'abril de 1465; però en un document de l'Arxiu parroquial de Verdú, datat a l'any 1442 o 1446 ja es fa esment del **pacífic**. Sembla que el seu valor oscil·lava entre 18 i 20 sous, la qual cosa no concorda amb l'equivalència que descriu el document que aportem on llegim «viginti septem pacificos auri, valentes XXXVII libras XVI solidos monete currentis». Tal diferència, evidentment desmesurada, sembla que cal atribuir-la a l'escrivà que per error hauria afegit una «X» de més a la quantitat equivalent.
 - (88) AHG, Cast., vol. 754.
 - (89) En efecte, l'última dada documental coneguda en relació a obres executades al retaule –a part de la intervenció, dos segles més tard, de l'escultor Tossa, que introduí, com veurem tot seguit en el text, uns elements accessoris–, és l'apoca ja comentada del 21 d'octubre de 1493, reportada en el llibre de memòries del notari Passolas.
 - (90) R. PASSOLAS. **Recuerdos históricos...** o. c.